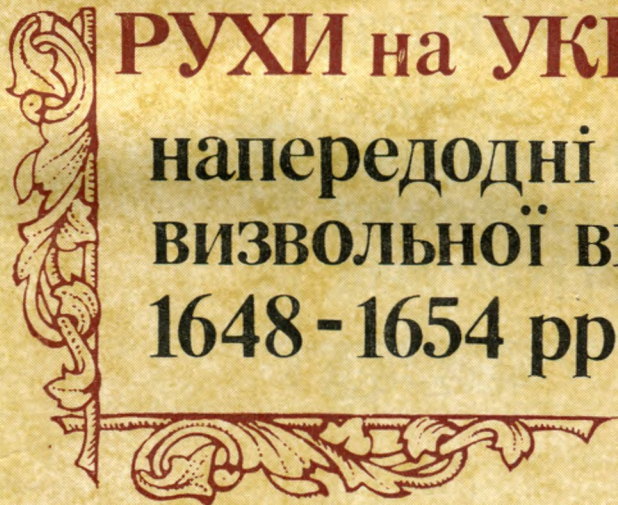

В.О. Щербак

**АНТИФЕОДАЛЬНІ
РУХИ на УКРАЇНІ**

**напередодні
визвольної війни
1648 - 1654 рр.**

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

В.О. Щербак

**АНТИФЕОДАЛЬНІ
РУХИ на УКРАЇНІ
напередодні
ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
1648 - 1654 рр.**

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1989

В монографії досліджується соціально-економічний та політичний розвиток України напередодні визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Всебічно проаналізовано передумови, хід та результати селянсько-козацьких повстань під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила) (1630 р.), Павла Бута (Павлюка), Якова Острянина та Дмитра Гуні (1637—1638 рр.), виступи запорізького козацтва на чолі з Іваном Сулимою (1635 р.). Розкрито значення та вплив ідеї возз'єднання України з Росією на активізацію антифеодальних рухів.

Для науковців, викладачів та студентів вузів, всіх, хто цікавиться історією України.

В монографии исследовано социально-экономическое и политическое развитие Украины накануне освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. Всесторонне проанализированы предпосылки, ход и результативность крестьянско-казацких восстаний под руководством Тараса Федоровича (Трясила) (1630 г.), Павла Бута (Павлюка), Якова Острянина и Дмитрия Гуни (1637—1638 г.), выступления запорожского казачества во главе с Иваном Сулимой (1635 г.). Раскрыто значение и влияние идеи воссоединения Украины с Россией на активизацию антифеодальных движений.

Для научных работников, преподавателей и студентов вузов, всех, кто интересуется историей Украины.

Відповідальний редактор

В. А. СМОЛІЙ

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту історії АН УРСР*

Редакція історичної літератури

Редактор *О. А. Олійник*

0503020200-138
Щ————— 47-89
М221(04)-89

ISBN 5-12-000672-8

© Видавництво «Наукова думка», 1989

ПЕРЕДМОВА

Розвиток феодального суспільства на Україні — це історія безперервної боротьби пригноблених проти експлуататорів. «Уся епоха кріпосного права..., — зазначав В. І. Ленін, — сповнена постійних повстань селян»¹. Особливого загострення антагоністичні суперечності набували тоді, коли класова боротьба тісно пов'язувалася з визвольним рухом проти іноземного поневолення.

У пропонованій роботі досліджується боротьба народних мас України проти соціального і національного гноблення в 20—40-х роках XVII ст. напередодні визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

У цей період виступи селян і козаків проти феодального визиску охопили практично всю територію України від Закарпаття до Слобожанщини. Вони проявлялися в найрізноманітніших формах: невиконанні феодальних повинностей, покаянні, втечах, переселенні, локальних збройних виступах. Найвищого піднесення антифеодальні рухи набули в селянсько-козацьких повстаннях, які очолили Тарас Федорович (1630 р.), Павло Бут, Яків Острянин і Дмитро Гуня (1637—1638 рр.), а також у повстанні запорожців під проводом Івана Сулими (1635 р.). Однією з форм боротьби за соціальне та національне визволення став переселенський рух українських селян, городян і козаків на територію Російської держави.

Дворянською та буржуазною історіографією досліджувалися окремі аспекти історії антифеодальних рухів на Україні напередодні визвольної війни. В науковий обіг було введено значну кількість фактичного матеріалу, який і сьогодні в основному не втратив своєї історичної цінності. Проте неспроможність методологічних засад, а також класова обмеженість представників цих напрямів створили серйозні перешкоди на шляху до об'єктивного висвітлення поставлених питань. В. І. Ленін підкреслював, що «домарксівська «соціологія» та історіографія в *кращому*

разі давали нагромадження сирових фактів, уривково набраних, і зображення окремих сторін історичного процесу»².

З поля зору дворянських істориків випадали різноманітні форми антифеодальної боротьби селян, міщан та козаків. Так, у творах О. І. Рігельмана, П. І. Симоновського, М. А. Маркевича, Д. М. Бантиш-Каменського³ народні повстання 20—30-х років XVII ст. висвітлені в дещо спотвореному вигляді. Зокрема, їх причини автори бачили виключно у релігійних суперечностях, утисках польською шляхтою реєстрового козацтва.

Характерною рисою досліджень буржуазних авторів було ігнорування класового характеру народних виступів. Дії повстанців зневажливо іменувалися «бунтами черні», «сваволею». Вони змальовувались у вигляді сліпої, стихійної і руйнівної сили, якій не були притаманні навіть проблески суспільної свідомості. Українські буржуазні історики М. І. Костомаров та І. М. Каманін⁴ описували селянсько-козацькі повстання напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. лише як виступи козацтва проти свавілля польської шляхти і утисків православної церкви, а П. А. Куліш кваліфікував їх як позбавлену творчих потенцій «боротьбу черні», що завдавало шкоди економічному і культурному розвитку країни⁵.

В. Б. Антонович та М. С. Грушевський⁶ зображували народні повстання 20—30-х років XVII ст. як стихійні рухи українського козацтва за збереження своїх привілеїв, стверджували, що їхні ватажки ніби-то домагалися лише булави і особистої слави. Російські буржуазні історики С. М. Соловйов та П. М. Жукович⁷ вбачали в антифеодальній боротьбі народних мас України досліджуваного періоду, насамперед, прояв антидержавної анархічної сили, зумовленої релігійними протиріччями.

Дослідження деяких аспектів історії селянсько-козацьких повстань вказаного періоду висвітлювалися і польською буржуазною історіографією. В шовіністичному великодержавному дусі написані праці Ф. Равіти-Гавронського, В. Конопчинського, О. Чоловського⁸, в яких колоніальну політику Речі Посполитої на Україні в першій половині XVII ст. представлено як поширення серед «дикого населення» більш «високорозвинутої культури». Їм притаманна фальсифікація фактів і подій, про антифеодальну та визвольну боротьбу українського народу вони говорять як про прояви «козацької сваволі». З позицій буржуазного об'єктивізму розглядалися народні рухи на Україні в працях Т. Чарновського і В. Томкевича⁹. Польські буржуазні історики називали «Ординацію Війська Запорізького реєстрового, перебуваючого на службі Речі Посполитої» (1638), яка ліквідувала привілеї реєстрових козаків, «важливим етапом в справі заспокоєння України», а час, який передував визвольній війні українського

народу, «періодом золотого спокою», або ж «десятиріччям гробової тиші».

Певне місце в працях буржуазних істориків відведено переселенню українців в 20—40-х роках XVII ст. на територію Російської держави. Проте розглядався цей процес виключно як реакція козацтва на утиски своїх прав і православної віри з боку Речі Посполитої. Так, незважаючи на визнання Д. І. Багалія¹⁰, що на постійне проживання в Росію «приходили не одни казаки, но мещане и пашенные мужики», підібраний ним фактичний матеріал свідчить про переселення козацтва як однорідної соціальної маси, а також монахів лівобережних монастирів. Але втечі й переселення як форми класової боротьби дослідниками ігнорувались. Аналогічні погляди характерні і для В. Юркевича¹¹, що розглядав переселенський рух на Слобожанщину у формі «пасічної» і «здобичницької» колонізації цієї території.

Аналіз дворянської і буржуазної історіографії дозволяє зробити висновок, що її представники, виходячи із своїх вузькокласових інтересів, не розкрили суті народних рухів на Україні 20—40-х років XVII ст.

Концепції буржуазних авторів критикувалися представниками української та російської прогресивної думки XIX і ст. Так, М. Г. Чернишевський вбачав головну причину антифеодальних рухів досліджуваного періоду у встановленні на українських землях жорстокого колоніального режиму¹². Як всенародну боротьбу проти шляхетського панування на Україні зображено селянсько-козацьке повстання під керівництвом Тараса Федоровича (1630 р.) поетом Т. Г. Шевченком¹³.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції почався новий етап розробки проблеми визвольного руху українського народу проти соціального і національного гніту в другій чверті XVII ст. З марксистсько-ленінських позицій досліджували ці питання М. Л. Рубінштейн, М. Н. Петровський і В. Є. Шутей¹⁴. Більш детально вони розглядалися в монографії К. Г. Гуслистого¹⁵, який вказував на об'єктивну закономірність загострення класової боротьби, що була реакцією на посилення феодально-кріпосницького гніту на Україні. Дослідник звернув увагу на активізацію антифеодальних виступів міщан та ролі козацтва в народних повстаннях.

У повоєнний час з'явилися спеціальні дослідження, присвячені класовій боротьбі на Україні періоду феодалізму. До 300-річного ювілею возз'єднання України з Росією вийшло кілька праць, в яких поданий короткий історичний нарис народних рухів 30-х років XVII ст.¹⁶ Проте обмежена джерельна база і вузькість поставлених питань не дозволили їх авторам всебічно

висвітлити тему. Крім того, в цих роботах мали місце окремі фактичні неточності й помилки.

Роль запорізького козацтва в народних повстаннях досліджуваного періоду відображена в монографії В. О. Голобучького¹⁷. Автором підкреслено неухильний процес розшарування в його середовищі, а також загострення суперечностей між реєстровою верхівкою і козацькими низами, що відбилося на результатах антифеодальних рухів.

Соціально-економічний розвиток міст, антифеодальна боротьба і участь їх населення в об'єднавчому русі розглядаються в монографії П. В. Михайлини¹⁸. Вказуючи на специфіку класової боротьби міщан, він акцентує увагу на спільних соціальних та етнічних інтересах плебсу з селянами і рядовими козаками.

Питання історії України 20—40-х років XVII ст. знайшли відображення і в сучасній польській історіографії. У дослідженнях З. Вуйцика, Л. Подгородецького та В. Серчика¹⁹ зазначається класовий характер народних повстань цього періоду. Водночас автори кваліфікують їх як виступи українського козацтва проти уряду Речі Посполитої і повторюють тезу про існування на Україні «періоду золотого спокою».

Окремі аспекти історії антифеодальних рухів на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. частково висвітлені в роботах В. І. Неточаєва, Б. М. Флорі, В. А. Смолія²⁰.

Узагальнення і висновки монографії ґрунтуються на опрацюванні великого фактичного матеріалу, опублікованого в збірниках документів²¹, а також виявленого автором у державних архівосховищах²² і введеного в науковий обіг. Важливим джерелом при підготовці праці стали українські літописи²³, мемуарна література²⁴.

Розділ I

УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

1. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ І ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

В першій половині XVII ст. переважна більшість українських земель перебувала у складі шляхетської Речі Посполитої. Ще в XIV ст. польські феодали захопили Галичину і Західне Поділля, а в результаті Люблінської унії (1569 р.) — Волинь, Київщину і Брацлавщину (Східне Поділля). «Цьому сприяла, — зазначалося в Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією, — зрадницька політика українських феодалів-кріпосників, які намагалися в союзі з польськими панами придушити антифеодальну боротьбу народних мас, зміцнити і розширити свої класові феодально-кріпосницькі привілеї, посилити експлуатацію трудящих»¹. Згідно з умовами Деулінського перемир'я (1618 р.) і Поляновського мирного договору (1634 р.) між Росією і Польщею до останньої відійшла Чернігово-Сіверщина. Закарпаття і Північна Буковина знаходилися під гнітом угорських і молдавських феодалів.

Значні соціально-економічні та політичні зміни, які відбувалися в цей час у Західній Європі, зокрема початок розкладу феодалізму і зародження елементів капіталістичного укладу, зміцнення централізованих держав, майже не позначились на становищі шляхетської Польщі. В ній міцно зберігалися феодальні виробничі відносини. При обмеженій королівській владі цілковитими господарями країни були великі землевласники — магнати. Ф. Енгельс характеризував панування «дворянської демократії» в Речі Посполитій як одну з «найпримітивніших суспільних форм»².

Користуючись привілейованим становищем, магнати захоплювали не лише земельні угіддя, а й міста та містечка, широко практикували грабіжницькі наїзди на маєтки дрібної шляхти, від чого страждали

насамперед селяни. У першій половині XVII ст. швидко зростають володіння польських магнатів Конєцпольських, Потоцьких, Калиновських, Любомирських, збільшуються багатства феодалів українського походження — Вишневецьких, Киселів, Острозьких, Балабанів та ін. У другій чверті XVII ст. лише Я. Вишневецькому належало 40 тис. селянських дворів, міста — Лубни, Пирятин, Хорол, Полтава, Золотоноша, Варва, Лохвиця. У володінні Любомирських нараховувалось 2300 сіл і містечок, а князя Ю. Заславського — 80 міст і 2700 сіл³. Згідно з подимним реєстром 1629 р. у Брацлавському воєводстві шляхтичі-землевласники становили менше половини відсотка населення, а в Київському (1640 р.) їх кількість досягала лише одного відсотка від усіх жителів⁴. У Східній Галичині, де раніше переважав рівномірний розподіл землі серед шляхти, створюються латифундії Бибельських, Яблоновських, Дворковичів, Цетнерів, Чорторійських, Кузьмичів, Ходецьких та ін.⁵ Спостерігалось загальне характерне явище, при якому, за визначенням В. І. Леніна, «величезна більшість — кріпосне селянство — перебувала в повній залежності від мізерної меншості — поміщиків, які володіли землею»⁶.

Територія України була розподілена на воєводства: Київське, Волинське, Брацлавське, Белзьке, Руське, Подільське і Чернігівське (1635 р.). Нижчу адміністративну одиницю становили повіти. Королівські землі — «королівщини» об'єднувалися в староства. Воєводство очолював призначений урядом воєвода. Він же керував шляхетським ополченням, головував на провінційних сеймах і спостерігав за діяльністю шляхетських земських судів. Останні скликалися кілька разів на рік у повітових центрах. В містах, підпорядкованих старостинському правлінню, існували королівські гродські суди, які розглядали справи всіх станів. Земельні суперечки між шляхтичами регулювалися підкоморними судами. Вищою апеляційною інстанцією для названих закладів — знярядь зміцнення влади експлуататорів — був Коронний Трибунал, а в окремих випадках сейм.

Розгляд судових справ у містах з магдебурзьким правом перебував у компетенції магістрату, а в приватних і королівських — їх володільців і старост. В селах існували громадські («копні») суди, які з по-

силенням феодальної залежності селянства поступово перетворювались в доменіальні, тобто панські, а також референдарські — для селян королівських маєтків. Своїм судовим інстанціям підпорядковувались духовенство і реєстрове козацтво.

Своєрідний правовий статус зберігало лише Запоріжжя, куди фактично не поширювався вплив феодалів Речі Посполитої. На Запорізькій Січі існувало самоуправління, яке, незважаючи на панівне становище козацької верхівки, помітно відрізнялося від феодально-кріпосницьких порядків у воєводствах і мало характерні певні демократичні риси. Для вирішення найважливіших питань на Січі скликалася військова рада. Право участі в ній мали всі без винятку козаки. В управління (Кіш), крім кошового отамана, який зосереджував у своїх руках військову і адміністративну владу, вів переговори з представниками іноземних держав, входили також військовий суддя, писар, обозний та осавули.

Зміцненню панування польських феодалів на Україні сприяло насадження католицизму і уніатства. Цілеспрямовано проводилася політика колонізації українського населення. Союзником і помічником магнатів та шляхти виступив Ватикан, який через єзуїтів для досягнення своєї мети завжди дотримувався правила «там, де не діяло слово Павла, застосовувався меч Петра». Папа Урбан VIII (1623—1644 рр.) постійно надсилав листи до впливових осіб Речі Посполитої, яких закликав поширювати унію і фізично знищувати її противників. У містах і містечках заборонялося будівництво православних церков, натомість з'являлися костьоли, кляштори (монастирі), колегіуми і школи єзуїтів⁷. Так, на початку 1630 р. з розпорядження київського воєводи Януша Тишкевича було зруйновано православну церкву в замку для зведення костюлу, а частину міських земель передано домініканцям⁸. Після смерті православного митрополита Іова Борецького (2 березня 1631 р.) король Речі Посполитої надіслав воєводі листа, в якому застерігав «от того, чтобы не был посажен казаками на это место какой-нибудь непослушный человек и бунтовщик, который бы их потом бунтовал и настраивал против католиков и униатов»⁹. Сигізмунд III наказував забрати у православних Михайлівський монастир — колишню резиденцію ми-

трополита і призначити ігуменом монаха ордену базиліанців родича воеводи Григорія Тишкевича. Аналогічні акції мали місце і після затвердження урядом Речі Посполитої «Статей для заспокоєння руського народу» (1633 р.), згідно з якими офіційно визнавалося існування на Україні та в Білорусії православної церкви. В цьому ж документі відзначалося право для православних вільного відправлення релігійних обрядів, будівництва церков, заснування шкіл, братств і друкарень, заняття державних посад¹⁰.

В той самий час королівським привілеєм від 18 лютого 1635 р. Спаський монастир у Новгороді-Сіверському передавався ордену єзуїтів, а православним заборонялося мати школи, щоб вони не перешкоджали «отцам иезуитам и школам их»¹¹. У 1638 р. внаслідок жорстоких утисків більшість монахів Густинського монастиря переселилася на територію Російської держави. Наступного року було закрито православну школу в Вінниці. Літописець зазначав, що в «городах церкви православні запечатовали, до чого помошниками оным шляхта, уряд и ксіонзи были, бо уже на Україні що городок, то костел был»¹².

Городяни православної віри обмежувалися не лише місцем проживання, а й в заняттях ремеслами і торгівлею, усувалися від участі в місцевому самоуправлінні. У Львові українці мали право селитися лише в спеціально відведеному кварталі «Руській вулиці». Аналогічне становище українського населення було і в Жовкві, Тереховлі, Самборі, Кременці, Буську та ін.¹³ Польська шляхта всіляко переслідувала вживання української мови, поширення українських та російських книг.

Характеристика становища України в 20—40-х роках XVII ст. була б неповною без урахування зовнішньополітичних факторів. У цей період Річ Посполита брала участь у Тридцятирічній війні (1618—1648 рр.). Разом з Австрією, Іспанією і Ватиканом — головними силами католицької реакції (Католицька ліга) — вона боролася проти протестантських країн — Англії, Данії, Франції, Швеції і Нідерландів. Польща розглядалась союзниками як інструмент придушення реформаційного руху, що охопив у XVI ст. європейські країни. Для досягнення своїх експансіоністських планів та при відсутності регулярного вій-

ська уряд Речі Посполитої покладав великі надії на українських козаків.

Постійну загрозу для України являла собою агресія з боку султанської Туреччини та її васала — Кримського ханства. Під час їх грабіжницьких нападів руйнувалися міста і села, десятки тисяч людей полонилися на невільницькі ринки Криму та Близького Сходу. В той же час польсько-шляхетський уряд не приділяв уваги обороні кордонів на півдні держави. Весь тягар боротьби з агресорами лягав на українських козаків, слава про відвагу і мужність яких поширилася далеко за межі Речі Посполитої з часів гетьмана Петра Сагайдачного. Правлячі кола Австрії, Угорщини, Трансільванії та інших європейських країн покладали на останнього великі надії в організації боротьби проти Османської імперії.

Зміцнення економічних і політичних позицій магнатів, посилення національно-релігійних утисків, несприятливі зовнішньополітичні умови гальмували розвиток продуктивних сил України. Це насамперед позначилося на сільському господарстві. Провідною формою організації виробництва був феодальний фільварок. Серед зернових культур найбільше засівали жито, овес, ячмінь, гречку, пшеницю. Дані по окремих фільварках, наведені О. І. Барановичем і І. Д. Бойком, свідчать, що в досліджуваній період врожайність була невисокою¹⁴.

В той же час з розширенням розмірів площ, які оброблялися за рахунок освоєння селянством і козацтвом окраїнних (південних, південно-східних) територій, зросла кількість продукції, призначеної для реалізації на ринку.

Про наявність значної кількості товарного хліба у світських і духовних феодалів свідчать документи. Так, в с. Кривому Житомирського повіту (1645 р.) у садібі Новоселицького було пограбовано 4170 кіп хліба. В тому ж році у володіннях Львівської єпископії шляхтичі захопили: пшениці 27 ожередів і 29 скирд; жита відповідно 31 і 22, ячменю 22 і 19, вівса 16 і 19, проса 6 і 2, гороху 10 і 2, гречки 2 і 9, а всього 118 ожередів і 113 скирд¹⁵. Канівський староста Ієронім Харленський (1637 р.) підписав контракт на поставку в Гданськ 150 лаштів (лашт — 120 центнерів. — Авт.) жита, на 5 тис. злотих, а іншим разом — на 160 лаштів.

Предметом торгівлі ставала і продукція тваринництва. Київський воєвода Я. Тишкевич відправив на продаж в Ярослав 200 волів (1630 р.), а єпископ Соколовський спродав у Польщі 304 воли і 235 ялівок¹⁶. Потреби господарства і війська в конях диктували необхідність поширення у фільварках конярства. Лише в ямпільських маєтках Радзівіллів у 1637 р. нараховувалося 960 голів коней і 10 верблюдів¹⁷. У панських фільварках та селянських господарствах були поширеними промисли і дрібне ремесло.

Досліджуваний період характеризувався інтенсивним заснуванням на українських землях міст і містечок. У першій половині XVII ст. на Київщині та Лівобережжі їх кількість зросла на 200, Брацлавщині — на 100, а в Руському і Белзькому воєводствах — на 123¹⁸. Це зумовлювалося насамперед оборонними потребами. Водночас магнати і шляхтичі прагнули за рахунок міського ремесла і промислів збільшити джерело своїх прибутків і домагалися у короля надання селам статусу міст, оскільки містечко приносило пану в 5—10 разів більше прибутку, ніж село, на основі якого воно виникло¹⁹.

Загальна кількість міст і містечок на Україні перед визвольною війною українського народу 1648—1654 рр. коливалася від 700 до 1000²⁰. З них близько 80 відсотків належали магнатам і духовенству. Київ, Чернігів, Житомир, Переяслав, Вінниця, Кам'янець, Львів, Луцьк, Кременець та ряд інших міст мали магдебурзьке право.

У великих містах ремісниче виробництво розподілялося між цехами, в яких працювали гончарі, бондарі, ковалі, чоботарі, різники, рибалки, лучники, порохівники, малярі та ін. Збільшувалася кількість позацехових ремісників (так звані «партачі»).

Видобували та перероблювали сировину на промислах, які помітно різнилися від ремісничого виробництва більшим застосуванням знарядь праці й кількістю зайнятих працівників. Значного поширення набули млинарство, варіння меду, пива і горілки, скляні гути, соляні жупи, селітряні варниці. У винокурінні, виробництві борошна, пороху, цегли з'являються нові форми організації праці із застосуванням найманої робочої сили, що стало основою виникнення мануфактур. Проте цей процес на Україні гальмувався пануючими феодално-кріпосницькими

відносинами і колоніальним гнітом шляхетської Польщі.

Розвиток товарного виробництва у сільському господарстві, ремеслі й промислах сприяв поживленню торгівлі та формуванню місцевого ринку. Міста і містечка ставали для навколишніх районів центрами торгового обміну. Двічі на тиждень в них відбувалися малі торги, а два-три рази на рік збиралися великі ярмарки. Зростала кількість людей, які займалися виключно торговою діяльністю. Так, в Новгород-Волинському в 1635 р. нараховувалось 30 торговців, в Овручі (1629 р.) — більше 30, в Тульчині (1637 р.) — 42. Окремі заможні купці здійснювали операції на великі суми. У 40-х роках мешканці Бродів І. Машицький, П. Коцельський, К. Сеневич торгували сотнями пудів пшениці, анісу, десятками бочок поташу з оборотом на десятки тисяч злотих²¹.

Розширення товарно-грошових відносин супроводжувалося підвищенням ролі України в зовнішньоекономічних зв'язках Речі Посполитої. Особливо тісними були торгові контакти з Російською державою. Купці з Глухова, Гадяча, Лубен, Новгорода-Сіверського, Києва, Луцька, Львова продавали в Росії продукцію промислів, хліб, зброю. В українських містах російські купці продавали хутра, тканини, ремісничі вироби. Про інтенсивність російсько-української торгівлі свідчить будівництво в порубіжних містах Путивлі, Белгороді, Севську спеціальних дворів для українських купців²². Жваві торговельні зв'язки мали місце також між Запоріжжям та Доном.

Прагнення магнатів і шляхти одержувати максимальні прибутки із своїх володінь призвело до широкого запровадження в другій чверті XVII ст. на більшій частині території України найобтяжливішої з усіх форм феодальної ренти — панщини. Проте вона фактично перевищувала встановлені законодавством норми і визначалася виключно феодалами. Як зазначав Ф. Енгельс, з переходом селянина в кріпацтво господар вимагав від нього «відробітків у необмежених розмірах, скільки, коли і де йому заманеться»²³. Існували також грошова і натуральна форми ренти. Після придушення селянсько-козацьких повстань 30-х років помітно збільшилося захоплення феодалами селянських земель. Аналогічне питання про наслідки запровадження фільваркової системи в

середньовічній Німеччині розглядав Ф. Енгельс. Він відзначав: «...не тільки безліч селян просто зганялась з своєї землі, але й панщинні повинності, що припадали на тих селян, які ще залишились, значно зростали, і чим далі, тим більше»²⁴.

Становище селянства України напередодні вивольної війни 1648—1654 рр. досліджувалося в радянській історіографії²⁵, підкреслювалося, що при загальній тенденції посилення експлуатації темпи зростання панщини, як і інших повинностей, були неоднаковими. У Волинському, Подільському, Белзькому, Руському і північних районах Київського воєводства панщина досягала 4—6 днів на тиждень при одночасному збереженні натуральної і грошової ренти²⁶. З інвентаря повинностей жителів с. Городок Луцького повіту за 1626 р. бачимо, що для тринадцяти «дворищних» (тяглих. — Авт.) селян с повним земельним наділом визначалася робота «що день», а шість загородників по три дні на тиждень «повинни робити». Крім того, перші сплачували чинш «овса по чотыри мацы, по грошей пяти полских», а другі наполовину менше²⁷. На Житомирщині заможні селяни влітку працювали на панщині по три дні на тиждень, навесні — по два, а також віддавали феодалу по два вози сіна, дві курки, дві гуски, сплачували по півкопи литовських грошей²⁸.

Шляхта не збільшувала на Чернігово-Сіверщині існуючої там до 1618 р. дводенної панщини, оскільки мала намір використати населення цього регіону для війни проти Російської держави. Урізноманітнилися лише натуральні податки.

На Лівобережжі, півдні Київщини та Брацлавщині, внаслідок недостатнього заселення земель, а також постійної загрози нападів татарських орд, переважала натуральна данина і грошовий чинш. Характерними для цих районів були «слободи» — поселення, мешканці яких терміном від 5 до 30 років звільнялися від всіх феодальних податків. Вони чинили рішучий опір введенню панщини, тому відробіткова рента там застосовувалась досить рідко. При посиленні утисків, в пошуках нових місць для вільного господарювання, селяни йшли далі в степи, на Запоріжжя, переселялися на Слобожанщину.

Надзвичайно обтяжливою для селян була система оренд. Орендатори, одержуючи маєток у тимчасове

користування, по-хижацькому вели господарство, самовільно збільшували податки, відкрито грабували своїх підданих. Інколи навіть власники маєтків зверталися до суду із скаргами, домагаючись анулювання контрактів про оренду і відшкодування збитків.

Поряд із збільшенням панщини натуральними і грошовими податками феодали змушували селян збиратися на толоки, рубати ліс, будувати мости, ловити рибу, ходити на полювання, косити сіно. Кріпаки були зобов'язані користуватися млином лише свого пана, купувати в нього алкогольні напої. За непослух селян жорстоко карали. Поширеним явищем стало виконання повинностей під такими невизначеними назвами, як «по волі пана», «по потребах пана», «робота коли скажуть». Влучно охарактеризував становище селянства французький інженер Гійом Левассер де Боплан: «Селяни тут надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей, гусей і качок перед великоднем, зеленими святами і на різдво. До того ж мають возити для свого пана даром дрова та й відбувати багато інших робіт, яких не мали б робити. Ще вимагають від них грошових податків, крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усіляких плодів, а що три роки й третього волика. Одне слово, селяни змушені віддавати своїм панам усе, що тим заманеться вимагати... Але це ще не все: пани мають безмежну владу не тільки над селянським майном, але й над їхнім життям»²⁹.

Розвиток товарно-грошових відносин на Україні зумовлював посилення соціальної диференціації серед міського населення, а саме: патриціат, поспільство і міську бідноту. До першої групи — патриціату належала купецька-лихварська верхівка, в чиїх руках перебувала адміністративна і судова влада. Такими сім'ями в Києві були Немиричі, Балики, Аксаки, Тишкевичі, Ходики³⁰. Їхні володіння знаходилися і за межами міста — села, помістя, замки. До другої групи городян належали середні та дрібні купці, цехові майстри. Підмайстри, позацехові ремісники, наймити відносилися до третьої групи — плебейства. Крім того, в містах проживали селяни, шляхта, духовенство, а на Подніпров'ї і Лівобережжі — козаки.

Кількість та розміри податків і повинностей городян були різноманітними. Так, грошовий чинш сплачувався від будинків, ділянок орної землі, професії для будівництва певних міських об'єктів тощо. До натуральних податків належали продукти ремесла, промислів, тваринництва і землеробства. Відробітки, як правило сезонні роботи, проводилися для підтримання в належному стані замку, будинків міської адміністрації, доріг, мостів і т. д. В люстрації Остерського староства за 1628 р. підкреслювалося «чтобы они (міщани — Авт.) валы, башни и частоколы возле города и замка по древнему обычаю и необходимости исправляли... повинности по строительству и ремонту плотин, мостов и мельниц, доставку дров для нужд замка обязаны нести»³¹.

Узаконений сеймовою конституцією від 17 листопада 1629 р. єдиний загальнодержавний податок-подимне (одиницею оподаткування визначався двір — житлові будинки і об'єкти промислів) значно перевершував розмір побору, що існував раніше. З метою збільшення своїх прибутків шляхта на провінційних сеймиках нерідко приймала рішення про повторне стягнення податків. Так, у містах Східної Галичини (1643 р.) подимне збиралося двічі, а в 1635 р. аж чотири рази³². Аналогічна ситуація мала місце на Волині, про що свідчать неодноразові скарги підданих у судові інстанції.

Крім державних, міщани виконували повинності на користь королівської адміністрації, окремих феодалів, духовенства і т. д. В 40-х роках білоцерківський староста примушував жителів міста возити сваї для укріплення замку, відбувати сторожу в лісі, платити данину від пасік і млинів, окремих міщан самовільно переводив на панщину³³.

Для мешканців міст і містечок помітним тягарем було утримання на постоях — «лежах» королівського війська. Визначені офіцерами норми стації — данини продуктами для жовнірів, як правило, завишувалися. Крім того, останні часто вдавалися до прямого пограбування населення.

Але міста продовжували відігравати важливу роль в економіці України. Як підкреслював Ф. Енгельс, городяни втілювали «у собі дальший розвиток виробництва і торгових зносин, освіти, соціальних і політичних установ»³⁴. Юридично міські жителі були

вільними, мали право переселятися в інші населені пункти, організовуватися в цехи і братства.

Небажання селян та міщан змиритися з шляхетськими порядками проявлялося в прагненні перейти в ідеалізований ними козацький стан. Проте рівність серед козацтва була ілюзорною, оскільки, маючи однакові права із старшинською верхівкою, рядові козаки практично не могли їх реалізувати не лише в сфері соціальних відносин, але і в господарській діяльності. Окремі заможні козаки володіли землями, великими табунами худоби, займалися промислами і торгівлею. Так, Тишко Волевач заповідав дружині й синам будинок в Чигирині, «пасеку будучую на Чутце, с пчелами и дванадесятма байрачками, с полем пахотным и сенокосами... хутор там же будучий, з бидлом и овцами; коней два табуне з двома жеребцями вороным и гнедым; грошей тысяча коп» та інше майно³⁵. Очевидно, щоб справитися з таким господарством, він використовував найману працю як селян, так і рядових козаків.

Умовами Куруківського договору (1625 р.) вводився чіткий устрій реєстрового козацтва за територіальним принципом. Організовувалося шість полків: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський по тисячі чоловік в кожному. Їхні назви походили від міст, в яких проживала старшина на чолі з полковником. Кожний полк складався з десяти сотень під керівництвом сотенної старшини. Військова влада над реєстровими належала гетьману, обраному на загальновійськовій раді і затвердженому урядом, а верховна — регіментарю, або ж головному начальнику коронного війська на Україні³⁶.

Основна маса козацтва зазнавала постійних утисків з боку шляхти, магнатів і королівської адміністрації. З допомогою дворових загонів пани руйнували козацькі житла, відбирали землі, а самих козаків перетворювали в кріпаків, нерідко ловили і «таємно вбивали, робили їм всілякі насильства, обкладали різними податками»³⁷. В інструкції, даній козацьким послам на сейм (1637 р.), йшла мова про їх примусове виселення з панських маєтків. Разом з тим, як підкреслювалося в документі, «козацькі вдови, чоловіки яких померли на службі Речі Посполитої, негайно виселяються із своїх будинків і позбавляються

всього майна»³⁸. В листі переяславського старости Лукаша Жолкевського до коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського від 16 липня 1636 р. говорилося про масове закріпачення шляхтою «випищиків» (козаків, з різних причин виписаних з реєстру), з чим вони не могли змиритися і тому «були постійними резервами бунту»³⁹. Тут же Жолкевський розділяє реєстрове козацтво на «вищі» і «нижчі» прошарки, вказуючи на зростання незадоволення серед останніх через «панські кривди». До них належали, зокрема, «урядові розпорядження і грубе ставлення прикордонних старост, прямі насильства якого-небудь пана над козаками»⁴⁰.

Різко обмежила права і привілеї українського козацтва «Ординація Війська Запорізького реєстрового, перебуваючого на службі Речі Посполитої» (1638 р.). Замість гетьмана і полковників призначалися польські шляхтичі, які повинні були стежити за реєстровцями і запобігати «бунтам».

Магнати неодноразово вимагали від уряду Речі Посполитої повного знищення привілеїв козацтва. Сучасник подій, польський шляхтич Павло Пясецький відзначав, що «польські пани, ставши в київських землях — головному зосередженні козацтва — володільцями великих маєтків, придбаних через покупку або ж шляхом королівського пожалування, прагнучи примножити свої прибутки, робили спроби умовити сенат і короля знищити залишки козацьких прав, які на їх думку заважали здійсненню їх планів»⁴¹. Проте їхні вимоги не були задоволені, оскільки уряд прагнув використати дешеве реєстрове військо для відсічі зовнішньої агресії і придушення антифеодальних рухів у країні. Навіть король при відсутності в своїх руках абсолютної влади в країні мав намір спиратися на нього у боротьбі з магнатами.

Поступове обмеження прав козацтва стало однією з причин його участі в повстаннях проти шляхетського панування на Україні. При цьому слід зазначити, що позиція козацької старшини залишалася непослідовною, вона нерідко йшла на компромісні угоди з урядом Речі Посполитої. «В той час, — говорить в Тезах про 300-річчя воз'єднання України з Росією, — як частина заможної козацько-старшинської верхівки йшла іноді на угоду з польською шляхтою, рядові козацькі маси разом з селянством і міською біднотою

вели непримиренну боротьбу проти феодально-кріпосницького і національного гніту»⁴².

Отже, магнатсько-шляхетське панування на Україні в 20—40-х роках XVII ст. негативно впливало на розвиток продуктивних сил у сільському господарстві, ремеслі, промислах, гальмувало суспільно-політичне життя. Водночас, з метою денационалізації українського населення, польські феодали насильно насаджували католицизм і уніатство.

Впровадження самої обтяжливої форми ренти — відробіткової — посилювало феодальну експлуатацію селянства, зросли грошові та натуральні податки. Збільшувалися повинності міщанства на користь королівської адміністрації та окремих феодалів. Магнати і шляхта докладали зусиль для обмеження прав українського козацтва.

2. РОЗГОРТАННЯ МАСОВИХ НАРОДНИХ РУХІВ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII ст.

Посилення феодально-кріпосницького гніту на Україні після Люблінської унії 1569 р. викликало піднесення антифеодальної боротьби народних мас. Найбільш поширеними її формами було подання скарг і протестацій у судові інстанції на панське свавілля, відмова виконувати феодальні повинності, втечі від ненависних експлуататорів. Селяни нерідко захоплювали панські землі і майно, спалювали маєтки, самовільно вирубували ліс тощо. Стихийні виступи наприкінці XVI ст. переростають у бурхливі збройні повстання. В них антифеодальна боротьба тісно пов'язувалася із визвольною з притаманним їй етнічним та релігійним спрямуванням, яке для того часу мало особливе значення. Так, селянсько-козацькі повстання під керівництвом Криштофа Косинського (1591—1593 рр.) та Северина Наливайка (1594—1596 рр.) охопили значну територію України, знайшли відгук на землях Молдавії, Білорусії та Польщі. Вони поклали початок масовому народному рухові за соціальне і національне визволення.

Однією з найбільш поширених форм антифеодальної боротьби на Україні в першій чверті XVII ст. було покозачення. Селян і міську бідноту приваблювало право козаків на володіння землею, свобода від кріпосницької експлуатації, особливий правовий ста-

тус. Ті, що покозачилися, «вважали свій попередній кріпосний стан як щось випадкове для їх особи. Але в цьому відношенні вони чинили так само, як всякий клас, що звільняється від своїх оков, і крім того, вони звільнялися не як клас, а поодинці. Далі, вони не вийшли за рамки станового ладу, а тільки утворили новий стан і в новому становищі зберегли свій попередній спосіб праці»⁴³. У документах польсько-шляхетської адміністрації вони фігурували як «непослушні», тобто ті, хто відмовлявся виконувати феодальні повинності.

Найбільш сприятливою для покозачення була територія Середнього Подніпров'я та Лівобережжя, значна кількість земель яких залишалися вільними. Характерно, що цей рух спрямовувався не лише проти існуючих феодальних порядків, але у ньому проявлялось прагнення народу до утвердження нових суспільних форм. Тут як у дзеркалі знайшла відображення жива творчість мас в ході класової боротьби.

Вперше масове покозачення населення відзначалось під час селянсько-козацьких повстань наприкінці XVI ст. Могутнім імпульсом для його дальшого розвитку стала перша селянська війна в Росії під керівництвом Івана Болотникова (1606—1607 рр.). До складу повстанської армії під керівництвом отаманів Соломи та Шостака, яка виступила з Путивля на Москву, входили і українські селяни, міщани та козаки. Населення Чернігово-Сіверщини, а потім і всього Подніпров'я оголошувало себе вільними козаками, запроваджувало на місцях органи самоврядування. За словами сучасника, «во всех городах паки казаков из холопей и крестьян размножилось и в каждом городе поделали своих атаманов»⁴⁴.

Покозачене населення займало цілі райони і поривало всяку залежність від феодалів. Так, в 1604 р. жителі міста Корсуня відмовилися виконувати феодальні повинності на користь старости Яна Даниловича, «чинили бунты rozmaitye» і встановили свою владу на основі козацького самоврядування. Аналогічний виступ мав місце на початку 1607 р. у Брацлаві⁴⁵. У відповідь на посилення феодальної експлуатації та свавілля місцевої адміністрації міщани спільно з селянами і козаками розправилися з слугами старости Олександра Калиновського — К. Іван-

ським, О. Повровським, М. Яблонським, а потім захопили будинок суду і знищили всі боргові записи⁴⁶. За поданням шляхти уряд Речі Посполитої постановою варшавського сейму (1607 р.) позбавив Корсунь і Брацлав магдебурзького права. Не менш бурхливими були виступи городян в Острі (1604 р.) та Хмільнику (1606 р.).

На засіданні варшавського сейму в 1605 р. магнат Януш Острозький звертав увагу на загрозу нового повстання на Україні. Він закликав вжити суворих заходів проти покозаченого населення «лише б хлопи наші ...до козаків не приставали і до них себе не прилучали»⁴⁷. Занепокоєння шляхти не було безпідставним, проте перешкодити розвитку антифеодальної боротьби пригноблених мас вона не мала змоги. У 1607 р. відбулося селянське заворушення в Стрийському старостві, під час якого повстанці вчиняли напади на панські маєтки і вбили двох тіунів. Того ж року загін на чолі з Яцьком Ручкою розгромив садибу Росинського в Сяноцькому повіті, знищивши при цьому ненависного шляхтича. В 1609 р. в районі містечка Бикова Київського воєводства розправлялися з шляхтою повстанці на чолі з Ізкоростенським. До гродських книг на нього було записано близько 30 скарг від панів. Широких масштабів набули втечі селян поодиночі й цілими сім'ями. Іноді вони переселялися за десятки і сотні верств на слободи і в міста, де мріяли позбутися кріпацтва. Проте частіше селяни переходили в маєтки феодалів, де їм надавалися певні пільги, насамперед, звільнення на кілька років від повинностей та податків. У судових інстанціях того часу зафіксована велика кількість панських скарг на збіглих підданих.

У 1611 р. уряд видав постанову «Про сваволю українську», в якій місцевим властям наказувалося нещадно розправлятися з повстанцями⁴⁸. Особливо турбували сенаторів повідомлення про розвиток подій на Київщині та Волині, де активно діяли повстанські загони Шульжина, Старинського, Топежина⁴⁹. 23 лютого 1611 р. шляхтич Богдан Стрибель подав скаргу до Житомирського гродського суду, в якій зазначав, що кілька сотень козаків під керівництвом Магдалянського та Книша напали на маєток Ловків, інші «незмирные шкоды чинили»⁵⁰.

Характерним явищем стало встановлення показа-

ченим населенням своєї юрисдикції. Мешканці сіл, міст і містечок відмовлялися визнавати владу старост, обирали своїх отаманів, вводили нове судочинство. У резолюції сейму 1613 р. підкреслювалось, що вони, «обравши собі своїх старших і суддів, не бажають підпорядковуватися ніяким судам, крім своїх отаманських»⁵¹.

Поява взимку 1613—1614 рр. запорожців на «волостях» (так козаки називали територію північніше дніпровських порогів) активізувала показначення селян та міського населення Київщини і Брацлавщини. Щоб запобігти розвитку антифеодальної боротьби народних мас на Подніпров'ї, восени туди прибуло коронне військо на чолі з Станіславом Жолкевським.

Піднесення антифеодального руху на Україні в 1616—1618 рр. супроводжувалось поширенням показначення майже на все Подніпров'я. Згідно з люстраціями Черкаського, Канівського, Богуславського, Корсунського і Переяславського староств переважна більшість їх населення становили «непослушні»⁵². В інструкції короля Сигізмунда III від 10 січня 1616 р. кількість останніх визначалася в 40 тис. чоловік⁵³. Восени того ж року на черговому сеймі магнати пропонували карати на смерть з конфіскацією майна всіх, хто оголосить себе козаком. В постанові підкреслювалось, що козаки не визнають «ні магістратів, ні старост, ні гетьманів не слухають, самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і ватажків, і як би створюють іншу республіку»⁵⁴. Отже, з цього документа бачимо, що «непослушні» прагнули до створення на Україні аналогічних порядків, існуючих на Запоріжжі.

Антифеодальні виступи мали місце і на території Київського воеводства. Коронний гетьман С. Жолкевський у листі від 27 серпня 1617 р. до Сигізмунда III закликав вжити заходів для придушення народних рухів, насамперед в «придніпровських містах», які «відігравали особливу роль в цьому свавіллі»⁵⁵. Навесні 1618 р. шляхтичі Василь та Федір Тиші-Биковські подали скаргу до Житомирського гродського суду на Василя Мировицького, який, «собравши людей своевольных», нападав на їх маєтності в селах Кривому, Малиновому, Ратному, Пустинники, Звижджень. Загони народних месників розправлялися з шляхтою та місцевою адміністрацією Фастова, Кодні,

Лесчина, Котельні, Павлочі, Коростишева, Брусилова, Ходоркового Корнина, Радомишля, Житомира, Троянова, Трахтемирова і т. д.⁵⁶ Серед ватажків повстанців особливо відзначалися жителі Фастова Михайло та «Дубина полковник», під керівництвом яких перебувало до двох тисяч селян, козаків та міської бідноти. 12 травня 1618 р. Сигізмунд III видав універсал шляхті Київського воеводства з наказом допомогти коронному війську на чолі з С. Жолкевським придушити виступи народних мас, щоб і надалі «відбити бажання до подібної сваволі»⁵⁷. Занепокоєння уряду Речі Посполитої відобразилося і в його угодах з козацтвом Вільшанської (1617 р.) та Роставицької (1619 р.) комісій. «Свавільні юрби, — зазначалося в тексті першої з них, — завдають шкоди людям усякого стану як у володіннях і староствах його королівської милості, так і в інших володіннях духовних і світських, скрізь, де вони перебувають, бо самовільно виходять з-під юрисдикції панів і їх намісників і створюють для себе нові, небували за часів предків і незвичні права»⁵⁸.

Особливого розмаху набуло покаяння на Україні після Хотинської війни 1621 р. Більшість учасників боїв з турецькими агресорами розташувалися у шляхетських маєтках на Київщині. До них приєднувалися місцеві жителі, які теж оголошували себе козаками. Магнат Якуб Собеський з відчаєм зазначав: «Цілі натовпи втікачів від плуга і ремесла» відмовлялися підкорятися властям⁵⁹. На варшавському сеймі 1623 р. князь Юрій Збараський закликав уряд негайно вжити заходів проти непокірних. Пізніше в листі до Сигізмунда III він писав, що їх «явно і таємно підтримує мало не вся Київська земля і Біла Русь»⁶⁰. У королівській інструкції місцевим сеймикам (1625 р.) вказувалось, що козаки, «позабувши віру і підданство, створюють собі окрему Річ Посполиту, посягають на життя і маєтки невинних людей (панів — *Авт.*). Вся Україна в їх руках, шляхтич в своєму домі не вільний, в містах і містечках його королівської милості вся управа, вся влада у козаків, вони привласнюють юрисдикцію, встановлюють закони так, що інші аналогічні ексцеси не пригадуються»⁶¹.

До Варшави все частіше доходили тривожні вісті про масове покаяння українського населення та

окремі локальні виступи. Влітку 1625 р. севські воеводи Прохор Воейков і Микита Власьєв писали до Розрядного приказу: «Черкасы вывезли из Запорог в украинные городки 70 пушек и под остальных черкас в Запороги послали, чтобы и достольные черкасы из Запорог шли в сход в украинные городки. Да запороские же де, государь, черкасы в литовских городках накликали к себе в прибавку вольных людей в козаки 20 000 и з Дону твоих государевых козаков к себе на помощь призвали»⁶². Для запобігання небезпечному розвитку подій король направив кварцяне військо на територію Київського воєводства. Він закликав «головных панов сенаторов и тамошних именитых людей, чтобы они, совместно с паном гетманом, применили всевозможные средства, годные для подавления этого своеволия»⁶³.

Після коротких зборів поблизу Бару на р. Мурафі коронний гетьман С. Конецпольський вирушив до Білої Церкви. Похід на Подніпров'я супроводжувався розбоєм і насильством жовнірів над покозаченим населенням. До основних сил приєдналися загони магнатів Томаша Замойського, Костянтина Вишневецького, Юрія Заславського, Станіслава Потоцького, Мартина Казановського, Яна Даниловича, Адама Калиновського, Януша Тишкевича. Всього у війську карателів нараховувалось близько 30 тис. чоловік.

Окремі повстанські загони з Білої Церкви, Фастова, Василькова, інших міст та сіл Київщини почали відходити у напрямку Запоріжжя, звідки йшли назустріч козаки на чолі з Марком Жмайлом. Останній був обраний гетьманом реєстрових лише влітку 1625 р., коли на Січ дійшли вісті про початок каральної експедиції С. Конецпольського. Полки очолювали Михайло Дорошенко, Оліфер Голуб, Матвій Пирський. В рядах козацької старшини перебували, очевидно, і учасники посольства до Москви (1625 р.) — Іван Гиря, Ісак Степанов, Кузьма Ларін, Ярема Михайлов, Федір Ігнатов, Олексій Яковлев.

Марко Жмайло користувався авторитетом серед козацтва. Ще у 1621 р. разом із Павлом Летвичем і Богушем Ходкевичем він перебував у Варшаві як посол Війська Запорізького⁶⁴. Ставши гетьманом, М. Жмайло із своїми соратниками розпочав підготовку до боротьби. За короткий час він зібрав на

Запоріжжі шеститисячний козацький загін і вирушив назустріч шляхетському війську.

На початку жовтня тридцятитисячне військо С. Конєцпольського підійшло до Канева. Міські козаки послали до коронного гетьмана депутацію з проханням припинити похід до прибуття М. Жмайла. Проте він вирішив скористатися цією ситуацією і вранці 3 жовтня силами 10 корогв (загонів) кінноти під керівництвом Яна Одрживольського атакував повстанців. Під час битви над р. Мошною жовніри зазнали поразки, що вплинуло на реалізацію планів коронного гетьмана. Кілька днів він не наважувався рухатися вперед, побоюючись раптового нападу⁶⁵.

11 жовтня шляхетське військо зайняло позиції південніше міста Крилова. В той же час М. Жмайло організував укріплений табір, в якому нараховувалось до 20 тис. чоловік. 16 жовтня до табору прибули королівські комісари з вимогою видати організаторів богуславських, корсунських, канівських та інших виступів. Крім того, вони пропонували встановити п'ятитисячний козацький реєстр і підкоритися старшому, якого призначить С. Конєцпольський. Повстанці відхилили ці пропозиції і, за словами сучасника, надіслали «зухвалу відповідь»⁶⁶. Відпускаючи козацьких послів, коронний гетьман з гнівом заявив: «Вы вскоре испытаете силу наших сабель на своих головах за вашу непокорность и своеволие»⁶⁷.

Вранці 19 жовтня при підтримці артилерії шляхетські полки пішли на приступ повстанського табору. Кровопротитна січа тривала до наступу темноти. Обидві сторони зазнали значних втрат у живій силі. С. Конєцпольський змушений був відвести військо на попередні позиції. У ніч на 21 жовтня М. Жмайло відійшов у напрямку озера Розсоховатого, яке форсував з ходу, і зупинився поблизу Курукового озера. Відступ прикривали досить великі ар'єргарди, що не давало можливості карателям раптово атакувати силами кінноти.

Щоб запобігти укріпленню козаків на нових позиціях, С. Конєцпольський вже наступного ранку продовжив наступ. Проте М. Жмайло зумів вдало розташувати своє військо і швидко організувати табір, «укрепив его несколькими рядами возов»⁶⁸. Жовнірські корогви через болотисту місцевість атакували нешироким фронтом, чим не забарилися скористатися

козацькі стрільці. Карателі намагалися перегрупуватися і за рахунок свіжих сил прорвати оборону повстанців, але перед самим табором їхня кіннота потрапила в трясовину. С. Конецпольський вирішив відновити переговори.

Становище повстанців також ускладнювалось, і не тільки від нестачі зброї. В таборі повсталих зростали суперечності між реєстровою старшиною і козацькими низами, в результаті чого гетьманська булава була передана Михайлу Дорошенку, який ратував за підписання угоди з королівськими комісарами.

22 жовтня коронний гетьман через своїх послів Стефана Хмелецького та Яна Білецького запропонував нові умови перемир'я. Два дні в таборі повстанців йшло бурхливе обговорення кожного з його пунктів. Особливе незадоволення викликало у них прагнення шляхти обмежити число реєстрових та вимога видати на розправу організаторів повстання. 24 жовтня до польського обозу прибуло козацьке посольство у складі Петра Одинця, Івана Ларича, Левка Бута, Івана Бачинського, Андрія Кудиновського, Миколи Болбаса, Івана Горушкевича, Степана Микитича, Богдана Пашина і Івана Пікачевського⁶⁹. У листі до коронного гетьмана, підписанному військовим писарем Савою Бурчевським, йшлося про прийняття повсталими в основному висунутих ним умов. Нарешті, 27 жовтня (6 листопада)* була підписана угода між козацькою старшиною, очолюваною М. Дорошенком, і С. Конецпольським.

Згідно з Куруківським договором козацький реєстр збільшувався до 6 тис. Перебуваючим на державній службі призначалася щорічна плата в 60 тис. злотих. Одна тисяча козаків повинна була постійно перебувати на Запоріжжі, щоб не допускати туди втікачів з панських маєтків. Водночас козаки зобов'язувалися не втручатися в релігійні справи на Україні, відмовлялися від морських походів, а також не підтримувати стосунків з іноземними державами. Тисячі учасників повстання, які не ввійшли до реєстру, негайно поверталися в маєтки своїх панів⁷⁰.

* Датування подій в монографії дається за старим стилем (юліанським календарем). Для найважливіших з них у дужках вказується також дата за григоріанським календарем, діючим у Речі Посполитій з 1582 р.

Договір являв собою по суті угоду між урядом Речі Посполитої і козацькою верхівкою і не відповідав інтересам повсталих. Свої погляди вони все частіше звертали до Російської держави. Посланець київського православного митрополита І. Борецького в Москву священник Пилип розповідав у грудні 1625 р. путивльським воеводам, що козаки «мыслят посылати бить челом... царю и великому князю Михаилу Федоровичу ... им помочь учинить своими государевыми людьми на поляков»⁷¹.

Отже, в першій чверті XVII ст. на Україні спостерігається дальший розвиток масового народного руху проти феодально-кріпосницького та національного гноблення. Широких масштабів набуло покозачення селян та міської бідноти, окремі локальні виступи переросли в могутнє повстання під проводом Марка Жмайла (1625 р.).

Таким чином, проведення колоніальної політики Речі Посполитої на Україні гальмувало її економічний, політичний та культурний розвиток. Це викликало рішучий протест з боку широких народних мас. Досвід, здобутий в ході класових битв першої чверті XVII ст., був широко використаний учасниками антифеодальних рухів напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.

Розділ II

ПІДНЕСЕННЯ АНТИФЕОДАЛЬНОЇ І ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ НА УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 30-х РОКІВ XVII ст.

1. СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ ТАРАСА ФЕДОРОВИЧА

Незадоволення широких народних мас умовами Куруківського договору 1625 р. і далі посилення кріпосницького гніту викликали нове піднесення антифеодальної та визвольної боротьби на Україні. Як і в попередній період, селяни все частіше переходили до рішучих дій — захоплювали панські землі, знищували маєтки та ін. Так, в 1626—1628 рр. селянські заворушення відбувалися на Волині, Правобережжі й на Буковині. Найбільш значним був виступ городян Самбора (1627 р.). Антикатолицьку спрямованість мала боротьба київських міщан (1629 р.), яких активно підтримало запорізьке козацтво. Стурбований цим уряд Речі Посполитої в лютому 1629 р. прийняв спеціальну постанову «Про свавільні купи», в якій зобов'язував місцеву адміністрацію, магнатів і шляхту нещадно розправлятися з повстанцями¹.

У відповідь на переслідування селяни і міщани оголошували себе козаками та йшли на Запоріжжя. Згідно з донесенням урядового комісара Стефана Хмелецького на травень 1629 р. на Січі зібралось близько 40 тис. «випищиків» і втікачів з панських маєтків, які становили серйозну загрозу. Організаційного оформлення вони набули вже в 1628 р., коли незалежно від призначеного шляхетським урядом старшого реєстрових окремо обирався ватажок нереєстрового козацтва. На думку В. О. Голобуцького, першим його гетьманом був Левко Іванович (літо 1629 р.)². Проте з листа на ім'я литовського князя Христофора Радзівілла від 29 грудня 1628 р., підписаного «запорозским гетьманом» Іваном Сулимою, дізнаємось, що гетьмани обирались і раніше³. Саме нереєстрове козацтво становило в майбутньому най-

більш боєздатну і організовану силу повстанської армії.

Неодноразові затримки платні за службу, свавілля королівської адміністрації і окремих шляхтичів викликали зростання невдоволення й серед реєстрових козаків.³ Про це свідчить, зокрема, їх рішуча відмова брати участь у війні проти Швеції навесні 1627 р.⁴ Влітку того ж року путивльські воеводи Богдан Нагов і Петро Бунаков повідомляли в Москву, що реєстрове козацтво не бажає більше нести службу польсько-шляхетському уряду, «а как де их не мера будет и они де и пойдут служить государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Руси»⁵.

Спільно з «випищиками» вони нерідко без згоди властей ходили в морські походи. Козацькі експедиції на Чорне море в той час настільки активізувалися, що турецький султан мав намір побудувати кілька фортець в гирлі Дніпра. Реалізувати цей задум йому не вдалося лише через загострення відносин з Персією.

Отже, масове покозачення селян та міщан, наявність на Запоріжжі великої кількості «випищиків», нелегке становище реєстрових свідчило про назрівання на Україні нового народного повстання. З метою його попередження уряд Речі Посполитої після закінчення війни з Швецією у 1629 р. направив у Київське воеводство значну частину кварцяного війська. Посли київського митрополита Іова Борецького — його син Андрій та монахи Григорій і Йосип — розповідали путивльським воеводам у квітні 1630 р., що лише в районі Києва нараховувалось близько 8 тис. жовнірів⁶. Автор Львівського літопису вказував на розташування окремих загонів «поза Дніпром, где нігде ніхто не пам'ятаєт, аби туди стояти міли»⁷. Вперше правлячі кола шляхетської Польщі наважилися зайняти військами обширну територію, населену переважно козаками і незакріпаченими селянами.

Жовніри не одержували тривалий час платні і вдавалися до грабування місцевих жителів, спалювали і руйнували їхні оселі, нерідко без будь-яких причин влаштовували криваві розправи. Український літописець стверджував, що коронне військо прибуло з конкретною метою знищити козацтво⁸.

Населення багатьох сіл, міст і містечок стихійно піднімалося на боротьбу з гнобителями. Поштовхом для її активізації було запровадження в січні 1630 р. збору подимного. Селяни і міщани активно протистояли введенню нового оподаткування. Вони виганяли збирачів податків, а разом з ними і представників місцевої адміністрації, громили шляхетські маєтки. Згодом окремі виступи переросли в могутнє селянсько-козацьке повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила).

У джерелах Т. Федорович часто фігурує під іменем Тараса, Тараса Козака, Тараса Трясила⁹. Очевидно його прізвисько Трясило походить від слова «трясти», в розумінні «бити», «перемагати»¹⁰. Документальні свідчення про більш ранній період його життя, на жаль, відсутні. Лише в одному з українських літописів говориться, що в 20-х роках Т. Федорович займав посаду корсунського полковника в реєстровому війську¹¹. Обрання його гетьманом нереєстрового козацтва на початку 1629 р. відбулося, очевидно, з урахуванням колишніх його заслуг і популярності серед запорожців. Під час весняного походу в Крим на чолі нереєстрового війська стояв гетьман Т. Федорович, а реєстрового — Г. Чорний¹². З ряду обставин експедиція закінчилася невдало, і на деякий час ватажком нереєстрових став Левко Іванович. В грудні того ж року, коли постало питання про підготовку збройного виступу проти шляхти, запорожці знову обрали своїм гетьманом досвідченого і рішучого Т. Федоровича¹³. Його найближчими соратниками були полковники Андрій Діденко, Данило Білоцерківець, Михайло Пивоваренко, старшини — Богдан Кизим, Іван Гиря, Левко Бут, Федір Прало, Іван Сорока, Левко Каленик, Григорій Яцина. На початковому етапі в рядах повстанців перебували також Костянтин Вовк, Борзяк, Бородка¹⁴. Польський дворянський історик В. Коховський називав «сподвижником Тараса» і Богдана Хмельницького¹⁵, проте документальні свідчення про це відсутні.

На той же час гетьман реєстрових Г. Чорний, прибічник угод з шляхетським урядом, не ризикував з'являтися на Січі. Польські джерела, а також український літописець стверджують, що він перейшов в уніатську віру і обіцяв вести непримиренну боротьбу з «випищиками»¹⁶. У зв'язку із загрозою початку

народного повстання Г. Чорний одержав наказ від С. Конєцпольського: спільно з королівськими комісарами А. Киселем і А. Ранаховським скласти новий козацький реєстр.

Перегляд реєстру відбувався в січні—лютому 1630 р., внаслідок чого з нього виявилися виписаними близько 300 запорожців, які брали активну участь в останніх кримських походах, Г. Чорний поставив умову їх повернення до реєстру — прибути до нього з артилерією і в майбутньому беззастережно підкорятись. Намагаючись виграти час, запорожці сповістили його про свою згоду, але в середині березня виступили на волості в складі повстанської армії під керівництвом Т. Федоровича.

На початку квітня путивльські воеводи М. Бутурлін і В. Ляпунов доповідали в Москву, що «из Запорог пришло тысяч з 10». Вони ж підкреслювали визвольний характер народного руху: «Збираютца изо всех городков козаки, которые грошии мали (реєстрові. — Авт.), и выписные козаки, что были выписаны. А собрався де, выгонять им из Киева и изо всех городков после великодня поляков»¹⁷.

Із Запоріжжя повстанці рушили по Правобережжю і підійшли до Черкас, де розташувалась квартира старшого реєстру. Вночі розвідники схопили Г. Чорного і доставили в Боровицю, де козацький суд виніс йому смертний вирок. Дізнавшись про це, із Черкас реєстрова старшина та шляхта поспішно втекли в Корсунь під захист коронного війська. Міська біднота поповнила ряди повстанців.

Із метою мобілізації сил на боротьбу проти гнобителів Т. Федорович звернувся з універсалами до українського народу. В одному з них він закликав братися до зброї «хто був козаком, і тих хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували»¹⁸. Автори цих документів, безумовно, належали до верхівки козацтва, проте їхній зміст відбивав прагнення народних мас. У зв'язку з показанням селян та міщан вимога здобуття «козацьких вольностей» означала по суті юридичне оформлення особливого правового статусу козацтва, що передбачав, насамперед, вільне володіння землею. У лозунг «боротьби за віру» також вкладався відповідний зміст: визволення краю від польсько-шляхетського

панування, знищення католицизму і уніатства, збереження української народності.

Автор Львівського літопису відзначав, що населення активно відгукнулося на звернення Т. Федоровича, — «почали ся купити зевсюд»¹⁹. Тисячі селян, жителів міст і містечок Подніпров'я, Брацлавщини, Лівобережжя, Волині приєднувалися до повстанського війська. Навіть шляхта Галичини записувала протестації до актових книг гродських судів на своїх підданих, які втікали на Подніпров'я і вливалися в загони народних месників²⁰. Тим часом Т. Федорович на чолі основних сил підійшов до Корсуня, де спалахнуло повстання. В протестації корсунського підстарости Павловського до Житомирського гродського суду від 1 вересня 1630 р. йшла мова про спільні дії міщан і селянсько-козацького війська, які 25 березня (4 квітня) розгромили частини жовнірів і завдали шляхті значних матеріальних збитків. Найбільше обурення викликало у шляхтича зникнення його «шкатули», в якій зберігалися різні папери²¹. Під час бою більшість реєстрових (із трьох тисяч, що перебували в місті) перейшли на бік повсталих, а інші разом з жовнірами втекли у Бар, де знаходилася головна квартира коронного гетьмана.

З Корсуня Федорович направив посольство до С. Конецпольського і запропонував йому відмінити чинність Куруківського договору, не ставити йому за провину вбивство Г. Чорного і покарати як зрадників реєстрових, що перебували при королівському війську²². Коронний гетьман дав негативну відповідь і наказав активізувати підготовку до карального походу проти повстанців.

Швидко стягнути в район Бару загони кварцяного війська виявилось нелегкою справою, адже вони навмисне розквартирувалися на значній відстані один від одного, щоб запобігти їх об'єднанню і спільному виступу у зв'язку з тривалою затримкою платні. 28 березня 1630 р. С. Конецпольський звернувся з універсалом до шляхти, в якому йшлося про великий розмах повстання на Подніпров'ї і містився заклик негайно приєднуватися до війська із своїми загонами²³. Про події на Україні він одночасно повідомив також і короля. Сигізмунд III з свого боку надіслав листи до місцевих магнатів з наказом виступати на допомогу гетьману²⁴. Враховуючи масштаби народного

руху і напружене становище серед найманців, С. Конєцьпольський прийняв рішення про мобілізацію до війська людей, які підлягали «выбранецкой повинности», тобто рекрутів із селян і міських жителів²⁵.

Перебування селянсько-козацького війська на Правобережжі справило позитивний вплив на розширення території повстання. Вже в січні відбувся збройний виступ селян і «випищиків» у Трипільському старостві Київського воєводства, під час якого повстанці розгромили маєток пана А. Фірлея в містечку Обухові²⁶. В заяві М. Свяцької і М. Лики в Житомирський гродський суд від 12 травня 1630 р. говориться про дії загонів народних месників в районі Паволочі, які спалили шляхетський маєток із «всім нерухомим майном і документацією»²⁷. Населення Києва, Василькова, Димера, Білгородки та інших населених пунктів підтримало повсталих. У реляції сейму (1631 р.) коронний гетьман С. Конєцьпольський зазначав, що універсали Т. Федоровича та заклики «деяких осіб духовних і світських грецької релігії, в яких сповіщалось, що їх віру нищать... роздратували чернь і всю Україну розбурхали так, що ніхто з тамошньої шляхти не був у безпеці в своєму домі»²⁸.

Відсутність даних про напрямок руху головних сил повстанців після зайняття Канева спричинила появу в літературі необгрунтованих тверджень, що наступним пунктом на їх шляху став Переяслав. Певну ясність вносить скарга волинського каштеляна К. Корецького в Житомирський гродський суд, в якій говориться про приєднання до Т. Федоровича підданих з містечок Білгородки, Стайок, а також сіл Луки, Музичів, Бузова в першій половині квітня²⁹. Отже, з Канева повстанці рушили по правому березі Дніпра і лише в районі Стайок або ж Трипілья, де здавна існували надійні переправи, перейшли на Лівобережжя.

Маневр селянсько-козацького війська був зумовлений необхідністю об'єднання сил окремих загонів народних месників на Лівобережній Україні і організацією укріпленого табору з використанням Дніпра як природного оборонного рубежа. Охороні переправ через річку, насамперед поблизу міст і містечок, Т. Федорович надавав великого значення з самого початку виступу³⁰. Вибір району військових дій

зумовлювало також його прагнення одержати допомогу від Російської держави. В заяві дружини корсунського, чигиринського і криловського старости Софії Данилович в Житомирський гродський суд від 25 жовтня 1630 р. відзначається, що Т. Федорович, «зібравши декілька десятків тисяч різного гультайства і козаків, розпочав війну, зайняв її маєтності Борисполь і Баришов та навколишні села немало в тоє товариство своє... притягнув»³¹. Отже, перш ніж закріпитися на вигідних позиціях, він здійснив тривалий похід по Правобережжю, а потім через Бориспіль, Баришівку направився до Переяслава. Десятки загонів народних месників з Київщини, Полтавщини, Чернігівщини вливалися до селянсько-козацького війська. В його рядах перебували також селяни і міщани з Білорусії. За свідченнями сина боярського з Путивля Григорія Гладкого, під Переяславом нараховувалось близько 37 тис. повстанців³².

Уряд Російської держави уважно стежив за подіями на Україні. Одним з важливих і достовірних джерел стало відрядження розвідників під виглядом торгових людей. У відписці путивльських воевод Богдана Нагова і Петра Бунакова в Посольський приказ від 26 березня 1627 р. прямо вказувалось, що Г. Гладкий направляється до Києва «для разведывання вестей»³³. Успішному виконанню доручень сприяли його тісні контакти з митрополитом Іовом Борещким.

Навесні 1630 р. прибувши на Україну, Г. Гладкий не зміг проїхати до Києва, оскільки шлях до міста перекривали жовнірські загони. Протягом трьох тижнів він перебував в оточеному таборі під Переяславом і, очевидно, повідомляв Т. Федоровича про плани російського уряду. У джерелах збереглися відомості про намір останнього використати народне повстання на Україні для початку війни проти Речі Посполитої. Царське військо готувалося до наступу в напрямку Полоцька, Смоленська і Києва. Проте підписання Переяславської угоди зірвало ці плани.

Тарас Федорович вирішив дати бій під Переяславом. В одному з українських літописів зазначалося, що повстанці «зібралися до міста Переяслава і розташували стан свій між Трубежем і Альтою, чекали починань польських»³⁴. Будівництво укріплень в по-

дібних місцях було досить характерним явищем для того часу, тому цілком імовірно, що саме при злитті цих двох річок розташувався табір селянсько-козацького війська.

Тривожні вісті про становище на Подніпров'ї доходили в Бар, де велися активні приготування до каральної експедиції. Український літописець зазначав, що жовніри «стягались со всей Малороссии и частью из Польши»³⁵. Попереду основного війська С. Конецпольський відправив відомого ката і бузувіра коронного стражника Самуїла Лаща³⁶. На шляху до Переяслава він влаштував жорстокі розправи над мирним населенням. Загони Лаща «до Києва шедши, Лисінку містечко на самий день великодній вшистко вистинал, як мужов, так і жон, так і дітей, в церкві будучих»³⁷. Така ж доля спіткала і жителів Димера, Івниці, Плесецького та інших сіл і містечок, про що свідчить актовий матеріал того часу³⁸.

Проводи коронного війська в Барі супроводжувались урочистою месою католицького духовенства, яке благословило С. Конецпольського на якнайшвидше винищення повстанців — іновірців. Серед населення Подніпров'я настійно поширювалися чутки про намір карателів викоренити православ'я. Вони ґрунтувалися на тому, що вже наприкінці 1629 р. жовніри розправилися над священниками і прихожанами київської братської церкви³⁹. Під час народного повстання 1630 р. карателі напали на Печерський, Йорданський і Микільський монастирі, вчинили там погроми і викинули в Дніпро богослужебні книги⁴⁰.

Розмах повстання на Подніпров'ї і намір Т. Федоровича звернутися за допомогою до російського уряду змусили С. Конецпольського поспішити з початком походу. 6 квітня коронне військо виступило з Бара і рушило через Вінницю і Білу Церкву в напрямку Києва. На цьому шляху до нього приєднувалися численні магнатські загони.

Під час переправи на південній околиці Києва, коли головні сили вже перебували на лівому березі Дніпра, на коронного гетьмана з його свитою напав великий загін повстанців. Деякі шляхтичі під час панічного відступу потрапили в полон. Автор Львівського літопису стверджує, що тоді ж «самого пана гетьмана мало не поймали, але умкнул до Києва»⁴¹.

Повернувшись до Путивля, Г. Гладкий розповідав воєводам, що під Переяслав прибуло близько 8 тис. жовнірів⁴². В повідомленні севського воєводи Степана Стрешнева в Розрядний приказ від 4 червня 1630 р. говориться, що чисельність польсько-шляхетського війська досягала 12 тис.⁴³ Відповідно магнатські загони разом з частиною реєстрових козаків нараховували 4 тис. чоловік. На відміну від повстанців карателі були добре озброєні, мали в обозі як легку, так і облогову артилерію.

З початку травня протягом трьох тижнів тривали кровопролитні бої під Переяславом. В польській шляхетській і буржуазній літературі йде мова про перемоги шляхетського війська. Достовірність цих фактів викликає певні сумніви. Про це, зокрема, свідчать неодноразові листи С. Конєцпольського до короля з проханням нових підкріплень, який змушений був визнати зростання опоры повстанців, незважаючи на одчайдушні штурми їх табору⁴⁴.

Становище коронного війська ускладнювалося насамперед активними діями невеликих повстанських загонів по всьому Подніпров'ю. Львівський літописець говорить про розгром жовнірських частин на шляху до Переяслава в Копачеві, Димері, Білгородці. Лише одному із загонів чисельністю півтори тисячі чоловік вдалося переправитися на лівий берег, але в п'яти верстах від Борисполя він був оточений і повністю знищений⁴⁵. В районі Києва повстанці «байдаков 50, а чолнув без лічби спалили, жеби ся поляци не міли чим перевезти на тамтую сторону до гетьмана»⁴⁶. Літописні відомості істотно доповнює актовий матеріал того часу. Так, селяни сіл Бугаївки і Безрадич (Київщина), «з'єднавшись з сторонніми людьми і обравши собі ватажком якогось Саву Чернця», очевидно, вихідця з духовенства, нападали на панські маєтки і розправлялись з ненависними експлуататорами⁴⁷.

Розгортання народного руху сприяло успіхам селянсько-козацького війська під Переяславом. Г. Гладкий розповідав у Путивлі: «...у польських, де государь, людей с черкасы в те три недели бои бывали многие, и на тех де боех черкасы поляков побивали, а на последнем де, государь, бою черкасы у гетмана Конєц Польского в обозе наряд взяли, и многих поляков в обозе побивали, и перевозы по Днепру отняли, и поромы по перевозом пожгли»⁴⁸. Про поразки ко-

ронного війська говориться в більшості українських та російських джерел⁴⁹. Найбільш яскраві епізоди битви детально висвітлені у Львівському літописі. Так, 15 травня С. Конецпольському стало відомо про підхід до міста півторатисячного загону народних месників. Для його знищення було відправлено полк Лаща, але останній не зумів виконати завдання, оскільки повстанці встигли організувати укріплений табір. Доручивши загальне керівництво військом М. Потоцькому, С. Конецпольський вирушив на чолі двохтисячного загону жовнірів на допомогу коронному стражнику. Проте значна перевага в силі не забезпечила шляхті швидкої перемоги. Оточені з усіх сторін ворогами, повстанці мужньо відбивали численні атаки і живими в полон не здавались. Карателям вдалося схопити одного «сотника, і то юж раненого»⁵⁰.

В цей же час Т. Федорович несподівано напав на обоз коронного війська. Під час жорстокого бою з обох сторін загинуло до 2 тис. чоловік. Повстанці захопили 3 гармати, боєприпаси противника і відступили в Переяслав. С. Конецпольський дуже шкодував за втратою найближчого радника ротмістра Ганібала, а також трьох десятків інших відомих шляхтичів. Серед загиблих у рядах повстанців Львівський літопис називає старшого сина митрополита Іова Борецького Степана⁵¹. Молодшого Андрія разом з племінником Павлом Княжинським батько відправив через три місяці на службу в Російську державу⁵².

В ніч на 20 травня невеликий козацький загін проник у табір коронного війська. Штаб С. Конецпольського охороняла так звана «Золота рота» (назва походила від золотого кола на її прапорі) чисельністю близько 150 шляхтичів із знатних родів, які були повністю знищені. Ці події яскраво відобразив Т. Г. Шевченко:

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали:
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали...⁵³

Відсутність підкріплень та людські втрати поставили коронне військо у скрутне становище. Крім того, як вказував автор Львівського літопису: «Жолніре зась позосталії хотіли конфедерацію на нього (Конецпольського. — Авт.) поднести же їх так много погинуло і гине, а не платять їм»⁵⁴.

Зібрані і надіслані уніатами під Переяслав декілька десятків тисяч злотих потрапили до рук народних месників⁵⁵. Значних втрат зазнало і селянсько-козацьке військо в боях з добре озброєним противником.

Ініціатором переговорів між сторонами виступив, очевидно, коронний гетьман. У декларації, надісланій С. Конецпольським до табору Т. Федоровича під назвою «Спосіб заспокоєння гніву його королівської милості за провини Війська Запорізького», він пропонував припинити військові дії на таких умовах: а) збереження в цілому Куруківського договору 1625 р.; б) видача Т. Федоровича, як головного призвідця «бунту і на якого є певні докази, що він мав зрадливі наміри щодо Речі Посполитої» (вступити в переговори з російським урядом. — Авт.); в) визнання старшого, якого призначить король; г) об'єднання реєстрових, які брали участь у боях з обох сторін, в єдине військо; д) розпуск нереєстрових козаків; е) повернення полонених жовнів⁵⁶.

Козацька старшина, враховуючи критичне становище коронного війська, прагнула використати момент для закріплення своїх прав і привілеїв. Не бажаючи йти на угоду з шляхтою, Т. Федорович на чолі десятитисячного загону відійшов на Запоріжжя. Ця обставина помітно позначилася на ході подальших переговорів, які від імені повстанців повів Антон Бут, та їхньому остаточному результату.

Згідно із статтями Переяславської угоди від 29 травня (8 червня) 1630 р. повстанці визнали свою провину, але відмовилися видати властям Т. Федоровича. Залишався в силі Куруківський договір. Реєстровці, які перебували в селянсько-козацькій армії, зобов'язувались залишатися в дружніх відносинах з тими, хто воював на боці шляхти, і покарати учасників морських походів на турецькі володіння. 300 запорожців, виписаних із реєстру в лютому 1630 р., поновлялись у правах. Всі інші повстанці повинні були повертатися в панські маєтки. Старшим реєстрового

війська коронний гетьман призначив Тимоша Орендаренка⁵⁷.

Таким чином, угода була спрямована насамперед проти основної маси учасників повстання — селян, міщан та «випищиків». Реєстрове козацтво не було покараним за виступ проти урядових сил. Навпаки, король пішов навіть на певні поступки — реєстр збільшувався з 6 до 8 тис. чоловік. Це зумовлювалося рядом причин, зокрема становищем у рядах коронного війська, яке склалося в результаті затримки платні й наближенням строку закінчення Деулінського перемир'я Речі Посполитої з Росією.

Компромісна угода викликала гнів і обурення народних мас. Тисячі учасників повстання не бажали повертатися в кріпосну залежність. Вони відмовлялися виконувати феодальні повинності, створювали нові загони народних месників. Так, у скарзі шляхтича Рокицького в Житомирський гродський суд від 18 жовтня 1630 р. говорилося про напад на його маєток «людей під керівництвом Пешкудного і Наливайка»⁵⁸. Окремі стихійні виступи мали місце на Чернігівщині та Брацлавщині. Збільшився потік втікачів на Запоріжжя, чимало їх переселилося на територію Російської держави. Путивльські воеводи А. Литвинов-Мосальський та Г. Уваров влітку того ж року доповідали в Москву про намір повстанців «бить челом тебе, государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Руси, чтобы ты, государь, пожаловал их велел им быть в своем государеве повеленье...»⁵⁹. Подібні настрої посилювались і в зв'язку з поширенням чуток про плани С. Конєцпольського організувати новий похід на Подніпров'я.

Питання про становище на Україні розглядалося черговим варшавським сеймом (1631 р.). У звіті королівських комісарів про наслідки селянсько-козацького повстання під проводом Т. Федоровича містилася також і характеристика його рушійних сил: «Річ Посполита має таки зрозуміти, що так само важливо було приборкати слободи і хлопів власних, аби не мали змоги шаліти, як і тримати в порядку самих козаків, бо ні хлопви без козацького титулу і поради, ані козаки без хлопської сили не змогли б вистояти»⁶⁰. Король Сигізмунд III звернувся до сенаторів із закликом: «Оскільки їм (повстанцям. — Авт.) нічого не варто за будь-якої нагоди повернутися до

звичайної сваволі, для утримання їх у покорі... треба зміцнити Україну надійною охороною»⁶¹. В результаті було прийнято постанову про зміцнення жовнірських гарнізонів на українських землях. Очевидно, це рішення стало головним критерієм для В. О. Голубуцького при визначенні тривалості селянсько-козацького повстання під керівництвом Т. Федоровича періодом 1630—1631 рр.⁶² Подібне твердження потребує уточнення, адже в існуючих джерелах відсутні переконливі свідчення про продовження повстання після червня 1630 р. Мали місце лише окремі антифеодальні виступи селян та міської бідноти. Тільки у лютому 1631 р., після прибуття жовнірських загонів на територію Київського воеводства, зокрема в Биков, Березань, Носівку, інші міста та містечка, виникло нове піднесення народного руху.

За дорученням путивльських воевод «проведать про вести» в той час на Лівобережній Україні побували син боярський Василь Новиков і донський козак Степан Климів. З їхніх розповідей дізнаємося про організацію повстанських сил для боротьби проти коронного війська. Так, лише в Ніжині зібралось близько 2 тис. «черкас» на чолі з козаком Семеном Хорошим⁶³. З підходом запорожців під керівництвом Івана Балилівця вони укріпили позиції і протягом майже місяця мужньо протистояли шляхетським полкам, які силою намагалися захопити місто. Нерідко козаки здійснювали сміливі вилазки. Так, під час однієї з них було знищено близько 300 жовнірів. Козак із Сиволожі Назар Сахнів, який переселився на територію Російської держави, розповідав путивльським воеводам наприкінці квітня, що «на последних боех ляхи приходили к Нежину всеми людьми, и черкасы сидели от ляхов в осаде, и билися с ними з города, и на тех боех ляхов побили...»⁶⁴ Севський воевода Степан Стрешнев у відписці, надісланій 4 червня 1631 р. у Розрядний приказ, сповіщав, що під час штурмів міста загинуло понад 1,5 тис. жовнірів⁶⁵. Зустрівши рішучий опір, коронне військо відступило на Правобережжя, але С. Конєцпольський наказав С. Лащу повернути його на Чернігівщину.

Весною 1631 р. Т. Федорович розіслав на волості заклики про продовження боротьби проти шляхти. Учасник Переяславської битви Григорій Рубчинський розповідав у Севську, що на початок червня на них

відгукнулося близько 15 тис. козаків, що зібралися в Черкасах, Переяславі, Каневі⁶⁶. Великі козацькі загони зосереджувалися також у Лубнах і Острі.

Про все це стало відомо коронному гетьману, який зумів через своїх агентів обіцянками і підкупамі реєстрової старшини відмовити перебуваючих на державній службі від підтримки «випищиків». На посаду старшого реєстру С. Конєцпольський замість Т. Орендаренка призначив лояльного до уряду Івана Кулагу. Саме через суперечності в рядах козацтва справа до повстання не дійшла. На цю причину вказувалось, зокрема, у листі Т. Федоровича з Переяслава до ніжинців, які закликали його на допомогу⁶⁷. В результаті «випишки» змушені були відійти на Запоріжжя, а шляхті вдалося розсіяти дрібні селянсько-козацькі загони.

Водночас Федорович не втрачав надії на продовження збройної боротьби. Як і раніше, він прагнув одержати допомогу з боку Російської держави. Дізнавшись про приїзд на Україну московських послів, відважний козацький ватажок у другій половині вересня з'являється у Каневі, де вже перебували Г. Гладкий і А. Борецький з царською грамотою, в якій, очевидно, містилася пропозиція до українських козаків перейти на службу до російського уряду. На шляху до Запоріжжя царські посланці зупинилися у Каневі. Там перебував старший реєстру І. Кулага, який затримав депутацію, а наступного дня (17 вересня) надіслав лист до коронного гетьмана. І. Кулага повідомляв його про прибуття разом із Г. Гладким і А. Борецьким агентів від шведського короля та просив поради, як з ними поведеться⁶⁸. Король Швеції Густав-Адольф і раніше робив спроби встановити контакти з українськими козаками, походи яких на Чорне море робили напруженими польсько-турецькі відносини, відповідно уряд Речі Посполитої не міг зосередити на тривалий час військові сили проти Швеції на території Прибалтики в ході Тридцятирічної війни. Густаву-Адольфу, очевидно, було відомо і про використання коронного війська для придушення антифеодальних повстань на Україні, в яких найактивнішу участь брали козаки. Тому восени 1626 р. до Москви прибув королівський посланець Олександр Рубцов з проханням пропустити його через російські землі на Запоріжжя⁶⁹. Проте царський уряд не дав

позитивної відповіді, посилаючись на умови Деулінського перемир'я.

Влітку 1631 р. за дорученням Густава-Адольфа таємний радник Яків Руссель організує нове посольство до запорожців. Цю нележку місію виконували, очевидно, перебуваючі на службі шведського уряду французи — капітан П'єр Ладмірал і хорунжий Жан де Грева⁷⁰. Їхній шлях проліг через територію Росії, яка в той час готувалася до війни з Польщею. У Москві шведським послам був наданий перекладач О. Яганов, і вони з досвідченим Г. Гладким прибули на Україну.

Чекаючи відповіді від С. Конецпольського, І. Кулага скликав козацьку раду, щоб вислухати на ній царських посланців. Із донесення путивльських воєвод в Розрядний приказ від 18 березня 1632 р. відомо, що під час читання грамоти російського уряду «дрібні, де люди черкаси (нереєстрові. — *Авт.*), говорили всі, що їм служить тобі государю»⁷¹. Тут же було проголошено послання, написане від імені шведського короля Я. Русселем. В ньому йшлося про прихильність Густава-Адольфа до українських козаків і містилася пропозиція вступити в переговори «для визволення із тиранства римського папи і прихильних йому князів (польських магнатів. — *Авт.*), спільних противників старинної вашої грецької релігії»⁷². Конкретно було запропоновано виступити Війську Запорізькому у складі сил антигабсбурзької коаліції на території Австрії.

Кілька днів йшло обговорення пропозицій російського і шведського урядів. Тим часом І. Кулага одержав листа від коронного гетьмана. За наказом останнього він заарештував П. Ладмірала і Ж. де Грева та передав до рук польських властей, а Г. Гладкого, А. Борецького і О. Яганова відправив до Москви. У Варшаві йшли переговори між Польщею та Швецією, тому посланці Густава-Адольфа не були покарані й повернулися до Стокгольма.

Так невдало завершилася чергова спроба Росії та Швеції встановити контакти із запорізьким козацтвом. Виконуючи умови Куруківського договору, реєстрова старшина стала перешкодою цієї політичної акції.

Отже, селянсько-козацьке повстання 1630 р. під проводом Т. Федоровича стало новим етапом у бо-

ротьбі українського народу за соціальне і національне визволення. Вперше до нереєстрового козацтва, яке виступило із Запоріжжя на волості **організованою силою** (підкреслено нами. — *Авт.*), приєдналися тисячі селян та міської бідноти. Протягом місяця численні загони повстанців громили шляхту майже по всьому Подніпров'ю. В їх ряди вливалися жителі Лівобережжя, Брацлавщини, Волині й навіть західноукраїнських земель. Суттєвою особливістю повстання була боротьба народних мас проти насадження католицизму.

2. ПОВСТАННЯ ЗАПОРОЖЦІВ І ЗНИЩЕННЯ КОДАЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ (1635 р.)

Підписанням Поляновського мирного договору (червень 1634 р.) закінчилася війна між Річчю Посполитою і Росією. Припинення військових дій коронного війська на східних рубежах зумовлювалось зростаючою загрозою для країни з боку Османської імперії і Кримського ханства. Турецький султан Мурад IV настійливо вимагав від короля Владислава IV повного і негайного знищення українського козацтва, яке стояло на перешкоді втілення в життя його агресивних планів ⁷³.

Весною 1634 р. шляхетський уряд уклав з Туреччиною угоду, яка передбачала приборкання козаків відразу ж після підписання договору з Російською державою. Крім того, існували внутрішні, вагоміші причини, щоб винести дане питання на засідання чергового сейму.

Все частіше у Варшаву доходили тривожні звістки про зростання антифеодальних виступів на Україні, втечі на Запоріжжя великої кількості селян, мешканців міст та містечок. Коронний гетьман С. Конецпольський запропонував Владиславу IV проект закону про попередження масових народних рухів, який в лютому наступного року ліг в основу сеймової постанови ⁷⁴.

Взимку 1634—1635 рр. продовжувалися виступи проти гнобителів селян та козаків на Полтавщині. Так, один з повстанських загонів очолив досвідчений козацький ватажок Яків Острянин. Жителі Полтави мали намір спалити місто і перейти на територію Російської держави. Селяни Кам'янецького староства

(Подільське воєводство) оголосили себе козаками, громили панські маєтки, розправлялися з ненависними експлуататорами. В лютому 1635 р. король надіслав місцевим властям спеціальний універсал з вимогою покласти край «бунтам» і «сходкам», суворо карати їх ватажків «соответственно поступкам»⁷⁵.

Напружене становище зберігалось і серед реєстрових козаків. Вже на Корсунській раді (жовтень 1632 р.) вони прийняли рішення «что им от крестьянской веры не отступать (продовжувати боротьбу за визволення з-під польсько-шляхетського гноблення. — Авт.); будет на них ляхи наступят, а их мочи не будет и им бить челом государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Руси, чтоб государь их пожаловал, велел принять под свою государскую руку, а они белорусцы и черкасцы, учнут за свою веру стоять по Днепр»⁷⁶.

На початку 1635 р. на Канівській раді Т. Федорович знову закликав козаків до повстання. Проте старшині вдалося відвернути реєстрових від антиурядового виступу. Белгородський воєвода Афоній Тургенєв сповіщав у червні про від'їзд до Москви Тараса Федоровича з метою «чтобы государь велел селиться на своей земле»⁷⁷. Документи про дальшу долю Т. Федоровича, на жаль, не збереглися. Літописець відзначав лише, що і після 1630 р. він продовжував діяльність по організації боротьби з польсько-шляхетським пануванням на Україні: «...со славою девять лет и скончался спокойно»⁷⁸.

В лютому 1635 р. сейм Речі Посполитої затвердив постанову «Про припинення козацького свавілля». Одночасно на територію Подніпров'я вводилися загони кварцяного війська — польських жовнірів і німецьких солдатів. По кілька їх сотень нараховувалося в Києві, Переяславі, Острі, Боровиці, Бикові та інших містах і містечках⁷⁹. На 2 тис. порівняно з Переяславською угодою зменшувалася кількість реєстрових козаків. Один з полків зобов'язаний був постійно перебувати на Запоріжжі. Наказувалося карати всіх непокірних і бунтівників, які скликали козацькі ради. Важлива роль при цьому відводилася королівському комісару в козацьких справах, українському магнату Адаму Киселю. Виходець із дрібної української шляхти він з кінця 20-х років перебував при королівському дворі, де виконував особисті дору-

чення монарха. За участь у польсько-російській війні (1632—1634 рр.), зокрема вдалий похід у район Путивля, Севська і Брянська, Владислав IV призначив А. Киселя Носівським старостою, а згодом і Чернігівським підкоморієм. Останній доклав чимало зусиль для відокремлення реєстрових козаків від «випищиків» і перетворення їх у слухняне зняряддя Речі Посполитої, інструмент для придушення народних повстань на Україні. Відомі його рекомендації шляхті у відносинах з козаками: «Старшині давати подарунки, людей хороших і тих, які мають будинки і на них озираються, ублажати ласкою, а бунтівників... лякати смертною карою»⁸⁰.

Старости і міські власті одержали наказ не допускати у своїх володіннях підготовку човнів, провізії і зброї, необхідних для спорядження козаків у морські походи. Пряма чи опосередкована підтримка або допомога запорожцям з боку українських шляхтичів підлягала судовому переслідуванню, а співробітництво з козаками кваліфікувалось як державна зрада. Особливе місце у системі урядових заходів відводилося боротьбі із Запорізькою Січчю. Сейм 1635 р. у черговий раз підтвердив положення про заборону втеч в її межі селян і міщан під загрозою смертної кари. Магнати на шляхта Подніпров'я прагнули в найкоротший строк побудувати «між житлами українських і низових запорозьких козаків на річці Дніпрі в урочищі Койдаку фортецю ї т и м б и перетяти їм для сполучення їх всю зручність сухим і водним шляхом»⁸¹. Сейм прийняв рішення про будівництво Кодацького замку і забезпечення його військовим спорядженням, піхотою і кіннотою. Для цього було асигновано 100 тис. польських злотих. Створення нового форпосту панування шляхти на Подніпров'ї свідчило про недовіру уряду Речі Посполитої до реєстрового війська і його залоги (сторожового загону) на Запоріжжі.

Через кілька тижнів були відіслані «на Койдак лежащее место при самом Днепровском первом или верхнем пороге Кодацком напротив одного стороне строителей работных людей и военную команду для прикрытия оных строить крепость со всяким поспешением»⁸². Із шляхетських маєтків на будівництво було зігнано тисячі селян. Будівництво фортеці тривало близько чотирьох місяців (з березня по липень

1635 р.). Коронний гетьман особисто був присутній при закладці замку, а надалі здійснював суворий контроль за роботами. Цікаво, що ідея зведення замку над Дніпром з метою запобігти розгортанню антифеодальної боротьби народних мас не була новою. Ще в універсалі від 15 липня 1590 р. містився королівський наказ збудувати «замок з дерева» в Кременчуцькому урочищі⁸³.

Місце для фортеці було обране на правому високому березі Дніпра, де він, повертаючись на південний захід, значно звужується. Це дозволяло вести спостереження не лише за рікою, а й за протилежним берегом, гирлом р. Самари, що особливо хвилювало С. Конецпольського. Саме там в навколишніх лісах будувалися козацькі чайки, на яких вони відправлялися в морські походи.

Кодацький замок являв собою чотирикутник з виступаючими бастіонами так званої старонідерландської системи. В окружності він досягав близько 1800 м. З півдня і сходу підхід до фортеці захищався скелями, які спускалися до Дніпра, з півночі — глибоким яром, а із заходу з боку степу — ровами і високими валами. Єдиним шляхом до Кодака були ворота, з'єднані з навколишнім світом підйомним мостом. В середині замку знаходилися землянки для гарнізону, погребі, де зберігалися боеприпаси і продовольство. Чотири бастіони, оснащені важкими гарматами, домінували над навколишніми просторами⁸⁴.

Комендантом фортеці уряд Речі Посполитої призначив французького полковника Жана Маріона, а комісаром — шляхтича Пшияловського. Дві сотні німецьких найманців становили гарнізон замку. Піхота несла службу на валах, а кінні роз'їзди патрулювали околиці, затримували всіх, хто йшов на Запоріжжя чи назад. У місцевостях, які прилягали до фортеці, комендант заборонив навіть полювання та рибальство. Порушників жовніри заарештовували і примушували працювати на тяжких земляних роботах⁸⁵. Черкашанин Лаврін Лепляев, який перейшов на службу в Росію, розповідав в Севську, що «которые де запороские козаки из Запорог и из городков хаживали на моря и на Дон мима тово городка (Кодака) и тех де козаков... немцы побивали», а захоплених в полон змушували робити «всякие крепости и зем-

ляные осыпи»⁸⁶. В українській народній думі говориться:

Не схотіли пани-ляхи
Попустити й трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Та й через пороги, —
Спорудили над Кодаком
Город кріпосницю
Ще й послали в Кодак військо
Чужу-чужаницю.
Іде бурлак чи комишник
Порогом-водою,
Його лове чуже військо
Й оддає в неволю.
Зажурились запорожці,
Що нема їм волі
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі⁸⁷.

Розуміючи значення Кодацького замку, обурені запорожці вирішили його знищити. Після повернення на Січ із морського походу козацького загону на чолі з гетьманом Іваном Сулимою розпочалася ретельна підготовка до виступу. В радянській історіографії спростоване твердження буржуазних авторів, що він був старшим реєстрових⁸⁸.

Біографічних даних про І. Сулиму збереглося небагато. Народився він в с. Рогощі Любецького староства на Чернігівщині десь у другій половині XVI ст. в сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Сулими. Є відомості про володіння І. Сулимою в 1615 р. земельними угіддями поблизу Борисполя, де він служив урядником в маєтностях коронного гетьмана С. Жолкевського⁸⁹. У 1621 р. посланець російського царя Семен Опухтін, прибувши з Дону, розповідав у Посольському приказі: «...ходили де з Дону на море на добычу атаманы и козаки, атаман Василей Малыгин, а с ним 1300 человек да с ними ж запорожских черкас 400 человек. Атаманы были у всех черкас и казаков большие: черкашаня Сулим, да Шило, да Ятцкой... приступали к городу к Ризе и к пашину двору...»⁹⁰. Цілком імовірно, що під іменем Яцька згадується Я. Остриянин⁹¹.

Козацькі експедиції не завжди завершувалися успішно. Інколи запорожці потрапляли у полон, де їх використовували як гребців на турецьких галерах. У щоденнику литовського князя Х. Радзівілла є свід-

чення, що І. Сулима мав золотий портрет римського папи Павла V (1606—1621 рр.), одержаний від глави Ватикану за подарованих йому 300 турків⁹². Можливо, й І. Сулиму під час морських походів спіткала доля каторжника. Існують припущення, що відвідання ним Риму могло статися після повстання невільників на одній з галер в Середземному морі⁹³.

Враховуючи великий військовий досвід та авторитет серед козацьких мас, восени 1628 р. «випищики» обрали І. Сулиму своїм гетьманом. Не виключена можливість його участі в селянсько-козацькому повстанні під проводом Т. Федоровича. У 1633 р. І. Сулима став учасником морських походів запорожців до берегів Дунаю, турецьких фортець Кілії та Ізмаїлу. Нереєстровий козак Л. Лепляев розповідав 13 вересня 1635 р. у Севську, що роком раніше «козацей гетман Сулим з запороскими казаками ходил из Запорогна море под турсково городы и к Озову приступал, а ис походу пришед зимовал на Дону»⁹⁴.

В середині квітня 1635 р. запорожці під керівництвом І. Сулими на 50 чайках підійшли до Керчі і вели її облогу разом з донськими козаками, очолюваними Олексієм Ломом. Взаємодопомога між Запоріжжям і Доном на той час стала вже традиційною. Так, у розповіді донського козака Василя Угрюмова царицинському воеводі Льву Волконському зазначалося: «...у нас де, у донских козаков з запороскими черкасы приговор учинен таков: как приходу откуда чаять каких донских людей многих на Дон или в Запороги, и запороским черкасом на Дону нам, казаком, помагать, а нам донским казаком, помагать запороским черкасом»⁹⁵. Дорікаючи уряду шляхетської Польщі у його нездатності утримати українських козаків від морських походів, Кінан-паша Сілістрійський у листі до С. Конєцпольського від 23 червня 1636 р. піркреслював: «Ваші козаки складають одне товариство з московськими козаками»⁹⁶. Отже, життя і діяльність І. Сулими були тісно пов'язані з героїчною боротьбою запорізького і донського козацтва проти турецько-татарської агресії, в ході якої гартувалася дружба українського та російського народів.

Політична ситуація влітку 1635 р. у Речі Посполитій сприяла втіленню в життя планів та задумів запорожців. Основна частина кварцяного війська на

чолі з С. Конецпольським перебувала в Прибалтиці у зв'язку із загрозою агресії з боку Швеції. Там же знаходився півторатисячний загін реєстрових. Водночас посилювався приплив втікачів з волостей «к Сулими в собранье»⁹⁷.

На початку серпня запорізьке військо під керівництвом гетьмана І. Сулими виступило з Січі. Про його чисельність у джерелах наводяться різні цифри. Білоруський шляхтич Філіп Обухович вказує в своєму щоденнику, що І. Сулима очолив загін, в якому нараховувалось 800 козаків⁹⁸. Проте, оскільки на Запоріжжі в той час було багато збіглих селян та міської бідноти, більш реальними уявляються дані автора Львівського літопису — близько 3 тис. чоловік⁹⁹.

Підійти непомітно до Кодацької фортеці було неможливо, тому, очевидно, запорожці зупинилися за кілька верст і провели ґрунтовну розвідку. Лише в ніч з 11 на 12 серпня 1635 р., за словами автора Львівського літопису, «місяця августа, скоро запустивши, до матки божієї 3 дня»¹⁰⁰, вони пішли на приступ замку. Кілька козаків несподівано напали на вартових жовнірів і відкрили ворота фортеці. Раптова поява повстанців викликала страшну паніку серед гарнізону найманців. Одночасно по приставних драбинах запорожці ввірвалися з різних боків на територію фортеці й за кілька годин знищили всіх жовнірів. У живих лишилося лише 15 чоловік, які знаходилися в той час у роз'їзді¹⁰¹.

Окремі фрагментарні факти не дозволяють детально відновити подальший хід повстання запорожців. К. Г. Гуслистий наводить відомості, згідно з якими І. Сулима після зруйнування Кодака піднявся вище по Дніпру до Кременчуга і Крилова, звідки почав підіймати селян і міщан на боротьбу з панством, а на Дон послав гінців за допомогою до Т. Федоровича¹⁰².

Вісті про здобуття Кодацького замку швидко розповсюджувались по Україні, спричиняючи тривогу шляхти і магнатів. Адам Кисіль, який тимчасово заміщав коронного гетьмана, разом з королівським комісаром Л. Жолкевським організував похід реєстрових.

Уточнення місця боїв дозволяє з'ясувати питання, чому І. Сулима не одержав підтримки з боку широ-

ких народних мас. У джерелах містяться згадки про зруйнування фортеці над Дніпром¹⁰³. Отже, можливість оборони в ній проти переважаючих сил противника протягом серпня—листопада 1635 р. малоімовірна. Російський купець Яким Печенев, який прибув у той час з України, розповідав путивльському воеводі Семену Волинському: «...запорожские казаки атаман Сулим поймал и выжег на Днепре городки, которые были поставлены вновь для проходу в Запороги запорожских черкас, и литовских людей, и немец в тех городках побили, и наряд поймали, и пошли в Запороги»¹⁰⁴. Шляхтич Ф. Обухович занотував у своєму щоденнику про організацію повстанського табору «на дніпровському острові»¹⁰⁵, а автор Львівського літопису охарактеризував його як окоп «барзо потенжний»¹⁰⁶. Отже, найбільш вірогідним місцем розташування повстанців був один з островів на Дніпрі (Запоріжжі).

Штурми реєстровими табору запорожців не увінчалися успіхом. Тоді за планом А. Киселя до них під виглядом втікачів було заслано зрадників. Підозрюючи неладне, повстанці спочатку їм не повірили, але після присяги прийняли. Під час тяжкої осади зрадники схопили козацького ватажка з його найближчими соратниками. Сподіваючись одержати винагороду і в знак своєї вірності шляхетському уряду, вони «спалили чайки Сулими перед очима королівського комісара»¹⁰⁷. Проте старання реєстрових не принесли бажаного, крім королівської подяки. В черговий раз видача платні була перенесена на майбутнє через брак грошей у казні.

Гетьмана І. Сулиму і п'ятьох його сподвижників відправили до Варшави, де згідно з рішенням сейму він був засуджений до страти. В цей час в столиці Речі Посполитої перебували турецький і татарський послы, які з свого боку вимагали негайної розправи над «бунтівниками», оскільки запорожці в 1635 р. здійснили п'ять морських походів. Джерела подають суперечливі відомості про звільнення від покарання двох товаришів І. Сулими. Львівський літопис стверджує, що ініціатива їх помилування належала турецькому послу¹⁰⁸. Російський посол у Польщі Василь Родковський розповідав у Посольському приказі: «...одного человека от смертной казни упросил канцлер Якуб Жадик, а другою де отпросили сенато-

ры»¹⁰⁹. Є припущення про клопотання магната Томаша Замойського за Павла Бута¹¹⁰ — у майбутньому керівника одного з народних рухів.

Через кілька днів у Варшаві відбулася страта ватажків повстанців. Зі слів В. Родковського чотирьом «отсекли головы, а после того их четвертовали и на дорогах их убитых по колю сажали»¹¹¹.

Отже, спроба уряду Речі Посполитої створити новий форпост для зміцнення магнатсько-шляхетського панування на Україні завершилася безуспішно. Запорізькі козаки на чолі з гетьманом І. Сулимою знищили добре укріплену Кодацьку фортецю. Повстання мало реальні можливості поширитися на все Подніпров'я, проте королівським комісарам з допомогою реєстрового війська вдалося його локалізувати. Створивши табір на одному з островів Запоріжжя, І. Сулима не одержав підтримки з боку селян та міщан, що призвело до поразки повстання.

Вищими проявами загострення соціальних протиріч на Україні в першій половині 30-х років XVII ст. стало селянсько-козацьке повстання під проводом Т. Федоровича (1630 р.) та повстання запорожців на чолі з І. Сулимою (1635 р.).

Поряд із соціальними важливе місце належало розв'язанню етнополітичних питань. Втілені в душі часу в релігійні форми, останні підпорядковувалися ідеї ліквідації польсько-шляхетського панування на Україні.

Рішуча відсіч спробам введення уніатства стала основною причиною визнання православної церкви в Речі Посполитій (1633 р.), що знаменувало також провал експансіоністських планів контрреформації на сході Європи.

В ході повстань формувалася соціальна свідомість їх учасників, удосконалювались форми і методи збройної боротьби проти шляхти.

Розгортання подій на Україні привертало увагу і за кордоном. Уряди Швеції та Російської держави прагнули використати українських козаків як досвідчених і мужніх воїнів у бойових операціях проти сил Габсбургської коаліції в Тридцятирічній війні 1618—1648 рр.

Розділ III

РОЗВИТОК НАРОДНОГО РУХУ НА УКРАЇНІ В 1637—1638 рр.

1. ПЕРШИЙ ПЕРІОД СЕЛЯНСЬКО- КОЗАЦЬКОГО ПОВСТАННЯ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ПАВЛА БУТА (ПАВЛЮКА)

На початку 1636 р. сейм Речі Посполитої прийняв постанову, якою передбачалося в найкоротший строк відбудувати Кодацьку фортецю силами населення Подніпров'я. Король Владислав IV надсилав універсали місцевій адміністрації, вимагаючи застосування нових дійових заходів для попередження можливих народних виступів. Не остання роль у реалізації цих планів належала і реєстровому війську, тому коронний гетьман через своїх комісарів уважно стежив за настроями в його рядах.

Наприкінці липня 1636 р. в урочищі Маслів Став на р. Расава відбувалася козацька рада, на яку, крім реєстровців, прибуло багато «випищиків». Обурюючись затримкою королівської платні, значна кількість козаків, перебуваючих на державній службі, пропонувала захопити артилерію і відійти на Запоріжжя. Виписані з реєстру закликали до негайного повстання проти шляхти і знищення кварцяного війська. Загострення суперечностей між двома угрупованнями призвело навіть до розподілу ради і захоплення «випищиками» і частиною реєстрових атрибутів гетьманської влади—булави, бунчука та прапора. Королівському комісару А. Киселю з великими труднощами вдалося умовити старшину зтягти час переговорів з «бунтівниками». Використовуючи свої приятельські відносини з київським митрополитом Петром Могилою, він прагнув вплинути на козаків через духовенство, відправивши на раду двох ігуменів з обширною інструкцією, написаною ним від імені короля. В листі висловлювалось незадоволення скликанням «чорної» ради і містилася загроза придушити заворушення за допомогою коронного війська. Як визнавав пізніше сам А. Кисіль, «найважче

було залякати тих, на яких лише і можливо було діяти страхом»¹.

Після тривалих переговорів реєстрові згодилися з відстрочкою терміну виплати платні на місяць. Доповідаючи Владиславу IV про успіх своєї місії, А. Кисіль звертав увагу на велику загрозу для держави походу козаків на Запоріжжя. Він підкреслював, що «допустити їх до цього кроку означало наразити на небезпеку всю Україну»².

Якщо основна маса реєстрових на деякий час заспокоїлась, то «випищики» продовжували закликати до повстання. Пославшись на хворобу, А. Кисіль незабаром поїхав до Києва, оскільки залишатися надалі серед козаків вже було небезпечно. В донесенні коронному гетьману від 21 серпня 1636 р. він сповіщав: «Все ще хвилюється це море, кидаючись то в один, то в інший бік. На листи мої не відповідають, посланцям загрожують. Я таки схилив добру частину війська до чекання (платні. — Авт.), але черкаські і чигиринці — це такий народ, про який можна сказати, що вони не мають ніякого милосердя»³. А через два дні, 23 серпня, Л. Жолкевський писав С. Конецпольському із Переяслава, що в Чигиринському полку «сірома переважила над старшинами. Головним призвідником бунту став Павло Бут. Його хочуть обрати старшим лиш тільки досягнуть Запоріжжя»⁴.

Виступ Чигиринського полку спільно з «випищиками» загрожував початком нового повстання на Україні. До Крилова, де зупинилося козацьке військо, з Київщини і Полтавщини почали прибувати нові загони «випищиків», збіглих селян та міської бідноти. Вони запасалися продовольством і боеприпасами, «по Дніпру погнали безліч лип (для виготовлення з них човнів)»⁵, спробували вести агітацію в інших полках. Припущення В. Є. Шутого⁶ про захоплення повстанцями навіть гармат з Києва звучить непереконливо, оскільки сил для здійснення аналогічної акції вони на той час не мали.

Обіцянками та погрозами Л. Жолкевський і А. Кисіль через своїх агентів змусили старшину реєстрових відмовитися від підтримки чигиринців. Вони оповістили місцеву адміністрацію Подніпров'я про події, рекомендували властям затримувати всіх, хто направлявся до Крилова. З іншого боку, А. Кисіль на-

стійно просив уряд прискорити видачу платні реєстровим, щоб на випадок раптового повстання мати можливість використати їх як карателів.

Похід на Запоріжжя кількох сотень козаків разом із селянами та міщанами являв собою небезпеку для шляхти, оскільки вони не могли тривалий час перебувати в бездіяльності. У вересні 1636 р. Л. Жолкевський писав коронному гетьману, що в ситуації, яка склалася, найближчим часом запорожці можуть організувати новий виступ «і не передбачається ніякими засобами стримати їх»⁷.

Ватажком чигиринців, як зазначалося в листі переяславського старости, був Павло Михнович Бут — відомий в народі під іменем Павлюка. Учасник битви під Кумейками Кузьма Васильєв розповідав у лютому 1638 р. севському воеводі, що відважний козацький отаман родом з містечка Чигирин⁸. Протягом кількох років Павло Бут брав активну участь у козацьких походах на турецькі чорноморські фортеці (не випадково сучасники характеризували його як «мужа хоч і простого, але сміливого») ⁹. На межі 20—30-х років він у складі козацького загону перебував у війську кримського хана, який прагнув одержати незалежність від Туреччини. Спільними зусиллями вони вели боротьбу з вождем Буджаської орди мурзою Кантеміром, полчища якого неодноразово спустошували Правобережжя і південні воеводства, насамперед Поділля. В листі коронному підканцлеру Петру Гембіцькому від 12 червня 1637 р. С. Конєцпольський відзначав, що в 1630 р. Павлюк з групою козаків певний час знаходився в полоні у татар¹⁰. На Маслоставській раді в серпні того ж року Бут, який «втік із під Ізмаїла», розповідав про турецько-татарські сили на Дунаї¹¹.

Під час повстання запорожців 1635 р. П. Бута разом з іншими керівниками зрадницьки схопили реєстрові й відправили у Варшаву. Існують різні версії щодо скасування винесеного йому сеймом смертного вироку. Проте найбільш вірогідно припустити, що звільняючи Павлюка, польсько-шляхетський уряд прагнув використати впливову особу серед козаків для придушення антифеодальної боротьби на Україні. Практичними кроками для реалізації цих планів стало призначення його весною 1636 р. на королівську службу в Чигиринський полк, очевидно, на посаду

сотника. Про прибуття П. Бута на Подніпров'я і його плани свідчить українська народна дума.

Повернувсь Павлюк додому,
У Січ Низовую,
Та й задумав Павлюк знову
Бить шляхту гнилюю.
Знайшов Павлюк побратима
Орла Острияницю,
Що не раз пускав із ляхів
Шляхетську кровіцю¹².

Досвідченому ватажку для організації нового виступу вистачило кількох місяців. Спочатку він знайшов одностайців серед реєстрових, а згодом встановив тісні контакти з «випищиками». Він розумів, що поспішне розгортання збройної боротьби проти шляхти — це неминуча поразка. З метою всебічної підготовки війська до рішучих дій Павло Бут відвів загоны понстанців на Запоріжжя, де з кожним днем збільшувалась кількість втікачів з панських маєтків.

Серед проблем, які стояли перед Павлюком, головною було озброєння селян і міської бідноти. Вона вирішилася в результаті походу до Криму на допомогу хану Інает-Гірею. В боях запорожці захопили багато зброї і коней.

Приготування повстанського війська не залишилося непомітним для польсько-шляхетської адміністрації. А. Кисіль, до рук якого перейшла влада над козацтвом після смерті Л. Жолкевського на початку 1637 р., майже щоденно одержував відомості від своїх агентів про настрої населення і становище на Запоріжжі. В донесенні на ім'я короля він звертав увагу на помітну активізацію антифеодальних витупів селян і міщан, їх масове покозачення, а також зростання незадоволення серед реєстрових козаків, які в будь-який час могли наслідувати приклад Чигиринського полку.

В березні 1637 р. реєстровці відрядили послів на черговий сейм з фактами порушення їх прав і привілеїв. У відповідь Владислав IV надіслав листа, в якому всі їх прохання кваліфікувались як необгрунтовані та містилась вимога забрати артилерію з Корсуня, «де вони самовільно її розташували»¹³. В той же час перед небезпекою народного повстання на Україні вже в квітні шляхетський уряд доручив А. Ки-

селю і польному гетьману магнату Миколі Потоцькому провести ревізію реєстру.

Запис нових козаків на королівську службу відбувався лише по рекомендаціях підстарост і старшин. Завершити чистку реєстрового війська планувалося видачею платні та прийняттям присяги згідно з Куруківським договором. На обурення козаків черговою спробою шляхти принизити їхню гідність М. Потоцький загрожував розправою. Він заявив, що знищить не лише їх, а й саме ім'я козацьке, «нехай краще цей край перетвориться в пустелю, ніж бачити йому народний бунт»¹⁴. Після церемонії присяги королівські посланці поспішно залишили козацьку раду.

Не будучи впевненим у результатах своєї місії, як це траплялося і раніше, А. Кисіль запропонував урядові проект приборкання козацтва, оскільки, за його словами: «...хлопський бунт проти Речі Посполитої подібний до негасимої пожежі»¹⁵. Один з пунктів проекту передбачав виділення грошей для підкупу реєстрової старшини. Для обґрунтування своїх міркувань комісар мав чимало вагомих підстав. Агенти доносили, що козаки Чернігівського полку готуються йти на Запоріжжя. Ще більшу тривогу викликали в нього чутки про продаж селянами худоби і купівлю зброї.

Наприкінці травня Павлюк на чолі козацького загону вийшов на волості й захопив у Черкасах артилерію реєстрових. Одночасно він мав намір провести агітацію серед останніх для спільних дій проти коронного війська. Білоцерківський підстароста Чорний у листі до руського воеводи Станіслава Любомирського від 26 червня сповіщав про чергову спробу П. Бута схилити на свій бік реєстрових присилкою до них на Канівську раду із Запоріжжя посланців Корнія Кудрі та Івана Стефановича «для переконання тих, що залишилися на Україні, козаків йти до нього»¹⁶. Через кілька днів ватажок повстанців звернувся до старшого реєстру Василя Томиленка з листом, в якому наголошувалося на нехтуванні з боку властей Куруківської угоди і містився заклик до об'єднання: «Щоб козаки складали одну компанію, одне військо... прибувайте до нас охоче і одностайно»¹⁷. Позитивної відповіді він не одержав, проте, як вказував магнат С. Любомирський, в той час на реєстрових вже «не

можна було розраховувати як надійних союзників кварцяного війська»¹⁸. У прихильності до Павлюка запідозрювався навіть В. Томиленко. Монах домініканського ордену Шимон Окольський, який в чині військового капелана супроводжував шляхту під час каральних експедицій на Україну в 1637—1638 рр., прямо про це говорить, приводячи в щоденнику його звертання до переяславського полковника Сави Кононовича від 15 червня. Василь Томиленко наказував «запасатися провиантом и прочими вещами и во всем быть готовым к войне»¹⁹.

Це свідчить про намір старшого реєстрових приєднатися до повстанців.

У першій половині липня 1637 р. на Січі була скликана козацька рада. На ній гетьманом Війська Запорізького обрали П. Бута, полковниками Карпа Скидана, Семена Биховця, Григорія Лихого, Дмитра Гуню, Філоненка, Сачка. Серед інших козацьких ватажків документальні джерела називають Дороша Кучковича, Романа Поповича, Черняка, Сахна, Курила, Чечугу, Цехриню, Каїрського, а також військового писаря Стефана Догоринського.

У листі С. Конецпольського до Владислава IV від 14 серпня 1637 р. йшлося про масове розповсюдження «по містах і містечках» Подніпров'я універсалів Павлюка і його найближчих соратників. В них містилися заклики до «всього посполства» вступати в ряди селянсько-козацького війська, а також погрози шляхті розправою у випадках переслідування козаків, навіть не вписаних до реєстру²⁰. Універсали знаходили широкий відгук серед населення. Селяни і городяни втікали на Запоріжжя, про що з тривогою сповіщали уряд Речі Посполитої місцеві власті. Білоцерківський підстароста писав С. Любомирському, що «на Запоріжжі зібралось безліч люду і ледве не більше такого, який не має ні самопалів, ні іншої зброї»²¹.

Про переважну більшість селян у війську повстанців повідомляли навіть окремі польські джерела, незважаючи на те, що в них селянсько-козацькі повстання на Україні інтерпретувалися виключно у вигляді боротьби козацтва за свої привілеї. Так, Ш. Окольський зафіксував у своєму щоденнику, що Павлюк наказував «набирать как можно больше войска из среды крестьян»²².

Реєстрова старшина ясно уявляла небезпеку для Речі Посполитої планів Павла Бута про об'єднання козацтва. Заручившись підтримкою А. Киселя, вона обрала новим старшим С. Кононовича. Останній негайно відіслав до коронного гетьмана Левка Івановича і Гаврила Кулешенка. Вони передали С. Конєцпольському прохання направити в район Черкас загони жовнірів для покарання сімей «бунтівників», а також дати вказівку «українським властям не пропускати борошна на Низ і стримувати своїх підданих від втеч за пороги»²³.

Задовольнити прохання реєстрових коронному гетьману виявилось нелегко через ускладнення міжнародного становища. Влітку 1637 р. передбачався початок війни Речі Посполитої з султанською Туреччиною, тому основна частина кварцяного війська була стягнута в район Лучинця на Південному Бузі. Конєцпольський вимагав від С. Кононовича негайно прибути з козаками до Бара, але наказ уже не застав в живих старшого реєстру.

Наприкінці липня 1637 р. селянсько-козацьке військо на чолі з П. Бутом виступило із Запоріжжя. Передбачалося знищити реєстрових старшин і закріпитися на Лівобережжі до підходу туди королівських військ. Рухаючись по правому березу Дніпра, повстанці зробили першу зупинку в Крилові. Звідти Павлюк відправив у Переяслав двохтисячний загін під керівництвом досвідчених полковників Семена Биховця і Карпа Скидана. У відозві до козаків та міщан він закликав об'єднуватися для боротьби проти шляхти, застерігаючи при цьому «щождо тих зрадників війська, скільки їх є, яким давалися обіди, вечері й бенкети в пана Жолкевського, які за те зрадили йому товаришів наших (учасників повстання під проводом І. Сулими. — Авт.), через що не одному з них вуха подрізувано, а самих відпроваджено до Гадяча вали насипати, — цих зрадників війська не заборонить зловити і відпровадити до військової гармати, де повинні вони дати від себе слушний довід. А в. м. пани отамани, не тривожтеся з того і теж товаришам своїм і панам міщанам кажіть не тривожитися, але допоможіть проти тих зрадників, бо ці зрадники силу лиха наробили. Візьміться всі одностайно і, всі з'єднавшись, ідіть з панами полковниками до війська»²⁴. Жителі Переяслава активно під-

тримали прибулих, спільними зусиллями заарештували старшого реєстровців С. Кононовича, військового писаря Федора Онушкевича та кількох інших старшин. Їх відправили на Правобережжя в Боровицю, у табір Павлюка. На козацькій раді С. Кононовичу і його прибічникам було винесено смертний вирок.

Лише окремим старшинам пощастило уникнути справедливого покарання. Одні переховувалися в навколишніх лісах, а кілька козаків «прибігли до Конецпольського»²⁵. Серед останніх був і переяславський полковник Ілляш Караїмович, обраний пізніше старшим реєстрових. Він розповів коронному гетьману про розмах народного повстання на Подніпров'ї. Більш ґрунтовні відомості, зі слів Ш. Окольського, дали полонені козаки Смоляха і Гапжа. В їхніх розповідях йшла мова про напади селянсько-козацьких загонів на житла шляхти та реєстрової старшини, втечу панів з власних маєтків і паніку серед місцевої адміністрації. Тут же підкреслювалося, що «огонь угрожает костелам, сабля ксензам и монахам, восставшие намереваются соединиться с донскими казаками и татарами, признасть власть московского царя»²⁶.

Необхідно відзначити, що ці свідчення спростовують необґрунтовані твердження буржуазних істориків про припинення визвольного руху українського народу під виглядом захисту православної віри після заняття посади митрополита Петром Могилою (1632 р.), якого офіційно визнав уряд Речі Посполитої²⁷.

Зростання масштабів селянсько-козацького повстання на Україні непокоїло правлячі кола шляхетської Польщі. 24 вересня С. Конецпольський видав універсал, який звертав увагу всіх урядників, старост і державців на необхідність вжиття заходів, з тим щоб не допустити поширення повстання на нові райони. Коронний гетьман особливо відзначав перехід до війська Павлюка великої кількості реєстрових козаків. Протягом двох тижнів їх належало повернути в полки. Місцевим властям наказувалось, при неможливості затримати непокірних, позбавляти їх всіх «вольностей и привилеев», а також карати разом з сім'ями і знищувати житла²⁸.

Здійснюючи поспішну підготовку до каральної експедиції на Подніпров'я, С. Конецпольський відіслав

до повстанців шляхтичів Петра Коморовського і Станіслава Сокола. На них покладалася місія умовити Павлюка від продовження повстання, а за непослух пригрозити йому жорстокою розправою.

Керівник селянсько-козацького війська прийняв послів у Чигирині, але відхилив їхні вимоги, відповідно направивши Василя Білоцерківця і Степана Зосименка до коронного гетьмана. С. Конецпольський продовжував настоювати на припиненні повстання і дотриманні реєстровими статей Куруківського договору. Переговори, таким чином, зайшли в тупик, що змусило кожну із сторін прискорити дії для реалізації своїх планів.

С. Конецпольський наказав М. Потоцькому стягнути жовнірські загони із всіх навколишніх районів у Бар. Проте звістка про новий похід на Подніпров'я з наближенням зими не віщувала війську нічого хорошого. Багато досвідчених жовнірів, навчені гірким досвідом кровопролитних боїв поблизу Курукового озера і під Переяславом, розуміли, що наступна боротьба з повстанцями мала бути нелегкою, тривалою. В той же самий час, згідно з останньою сеймовою конституцією восени 1637 р., частина жовнірів розпускалася по домівках, а найманці (в основному німецькі та угорські) в черговий раз заявили про своє рішення служити лише до кінця вересня через затримку платні. В результаті збір коронного війська проходив близько трьох місяців.

Здобувши Черкаси, повстанці продовжували розповсюджувати універсали і прокламації серед населення українських земель. 1 жовтня 1637 р. полковник К. Скидан звернувся із закликом, відзначивши, що «вороги християнського руського народу, нашої давньої грецької віри, а саме ляхи, задумавши проти нас злий замір і забувши страх божий, ідуть на Україну за Дніпро, хочуть перетворити в прах як військо (реєстрове. — *Авт.*), так і князівських панських підданих». При цьому він підкреслював, що звертається до «всіх простих людей християнського роду» приєднуватися до повстанців для збройної боротьби з гнобителями²⁹. Ці заклики мали велике значення для розгортання антифеодальної боротьби населення України. «Чернь, бездельные крестьяне, не внесенные в списки и непокорные из реестровцев, — писав Ш. Окольський, — весьма довольные случаем, бы-

стро організовували отряды, которые нападали на шляхетские дома, города и замки... возмущали крестьян против их собственных панов, оскорбляли уряды, запрещаая повиноваться последним, а тем крестьянам, которые когда-либо состояли в казаках, приказывали снова вступать в их ряды, требуя под угрозой, чтобы их паны не препятствовали им в том»³⁰. В маєтках чернігівського підкоморія магната А. Киселя активну боротьбу з експлуататорами вели його піддані на чолі з Мурком і Носком, в Остерському старостві — загопи Івана Коростеля та Пирога³¹. Великий селянсько-козацький загін під керівництвом київського сотника Богдана Кизима громив шляхту на Переяславщині, а його сина Кизименка — на Лубенщині. Переяславський підстароста доповідав у листопаді 1637 р. у Варшаву про зосередження 2 тис. повстанців у Гадячі та стількох же в Полтаві, очолюваних Яковом Острянином³².

Жителі Черкас, Чигирина, Києва, Корсуня, Мошен, Богуслава, інших міст та навколишніх сіл піднімалися на боротьбу з гнобителями. Її розвиток стимулювала наявність на Правобережній Україні організованого селянсько-козацького війська.

Черговим універсалом до «всього посполства» від 14 жовтня 1637 р. Карпо Скидан призначав район зосередження повстанських сил — містечко Мошни. В заклику підкреслювалася необхідність готуватися «с лошадьми, продовольствием, а также оружием против этого врага веры нашей греческой мужественно выступить, как того требует необходимость»³³. Передбачалося скликання ради для конкретизації плану бойових операцій. Туди ж незабаром мав прибути із Запоріжжя Павлюк з новим підкріпленням. Він вів також переговори з кримським ханом з надією одержати допомогу в боротьбі проти шляхти. Інаєт-Гірей всіляко затягував їх, а потім по-зрадницьки повідомив про це уряд Речі Посполитої. Чекаючи кілька тижнів відповіді хана, Павлюк втратив час для консолідації повстанських сил і розгрому коронного війська до його об'єднання.

Шляхта Подніпров'я неодноразово зверталася до короля з проханням про допомогу. 21 листопада 1637 р. Владислав IV видав універсал про негайний виступ коронного війська в похід для придушення селянсько-козацького повстання. Там же містився на-

каз шляхті: «Чтобы вы как самолично, так и при посредстве своих урядов и наместников повсюду сурово карали смертью этих своевольников, конфисковывали их имущество и с возможною быстротою и суровостью подавляли это своеволие... искореняли его мечом и самыми суровыми мерами везде, где оно появится»³⁴. Керівництво каральною експедицією С. Конецпольський доручив польному гетьману М. Потоцькому. Найбільш імовірно, що зробив він це навмисне, оскільки не був достатньо впевненим в успіху справи і знав про зростання незадоволення серед жовнірів. Крім того, пам'ятними залишилися кровопролитні бої під Переяславом, де силою зброї йому не вдалося досягти перемоги.

28 жовтня шеститисячне коронне військо виступило з Бара до Білої Церкви чотирма колонами, які очолювали писар польний коронний Домінік Казановський, стражник військовий Юрій Ловчицький, брацлавський воеводич Станіслав Потоцький і хмельницький староста Микола Стогнев. Першорядним у планах польного гетьмана було роз'єднання повстанських сил. З цією метою він видав 16 листопада у Білилівці універсал до реєстрових козаків, в якому закликав їх до покори і просив розшукати «среди себя тех, которые нарушили присягу и безвинно пролили кровь старших своих (С. Кононовича и Ф. Онушкевича. — Авт.), для того, чтобы они получили достойное возмездие»³⁵. Крім того, М. Потоцький наказував сприяти старостам і їх намісникам арештовувати «бунтівників». Він вважав відділення нереєстрових козаків від тих, що перебували на державній службі, найбільш ефективним засобом для придушення народних повстань, які зі слів Ш. Окольського «быстро разливаются и охватывают всю Украину и Заднепрящицу»³⁶.

Дізнавшись про відхід Павлюка на Запоріжжя, М. Потоцький планував зустріти і розгромити його в степу південніше Кодака, а потім вирушити в район Черкас і на Лівобережжя. Проте з самого початку походу це виявилось неможливим: у Павлочі він одержав звістку про відмову багатьох жовнірів від подальшої служби. В полках поширювалися листівки, в яких містився заклик зібратися 24 листопада в Фастів на військову раду (так звану конфедерацію) для обговорення становища. У зв'язку із закінченням

строку видачі платні жовніри мали намір ухилитися від каральної експедиції на Подніпров'я. Лише за допомогою демагогічних обіцянок М. Потоцького, а також умовлянь з боку духовенства і А. Киселя вдалося змусити коронне військо продовжити похід.

Наближення карателів викликало хвилю народного гніву в містах і селах Подніпров'я. Так, більшість жителів Білої Церкви пішла в район Черкас. Тільки близько 200 реєстрових козаків вийшли зустрічати М. Потоцького. Всіх їх нагородили охоронними універсалами на майно і звільнили від жовнірських постойв³⁷. Корсунський підстароста Пшеджимирський сповіщав польного гетьмана про боротьбу реєстрової старшини проти покозаченого населення Канева і Стеблева, яке згодом приєдналось до повстанського війська. Великі селянські загони діяли в районі Чигирин. Шляхтичі і їх прибічники покидали свої маєтки і польовими дорогами пробиралися в західному напрямку.

1 грудня в Рокитному до коронного війська підійшли магнатські загони з артилерією. Це було сигналом для початку наступу. Повстанські сили знаходилися в кількох десятках верст, тому М. Потоцький вислав до Корсуня кінну розвідку С. Лаша. В місті перебував лише невеликий загін, який спочатку прийняв нерівний бій, а потім відступив у бік Черкас³⁸.

Польсько-шляхетське військо зупинилося в с. Нетеребках над Россю на схід від Корсуня, оскільки в навколишніх селах знаходилися значні загони повстанців, які прибували в район Мошен на заклик К. Скидана. В с. Білозір'ї стояло кілька сотень кінноти на чолі з Мурком, а в с. Дрaбівці розташувався півторатисячний загін під керівництвом Івана Коростеля, що прибули з Чернігівщини. До складу останнього входили в основному селяни з маєтків українського магната Яреми Вишневецького³⁹.

4 грудня основні сили М. Потоцького переправилися через Сахнів міст на правий берег Росі і зайняли позиції на південно-східній околиці с. Кумейки, а Лаш рушив через Білозір'я до Мошен з наміром захопити місто. Проте після жорстокої сутички з повстанцями карателі змушені були повернутися назад тією ж дорогою. Очевидно, причиною їх відступу стали також чутки про наближення Павлюка з артилерією.

Затримка запорожців, про причини якої було сказано вище, негативно позначилася на підготовці селянсько-козацького війська до вирішального бою. Крім того, на випадок можливого нападу татар на Запоріжжі залишився чотирьохтисячний загін⁴⁰. Навіть перед початком битви під Кумейками Павлюку не вдалося зібрати всі повстанські загони, які діяли на Правобережжі. Головною ж причиною, яка вплинула на хід бою, було те, що в ньому за винятком кількох загонів не взяли участь народні месники з Лівобережжя. Підтвердженням цього є розповіді в Севську очевидців Сави Тимофеева і Дениса Кондратьєва. Згідно з їх свідченнями на середину грудня 1637 р. «по другой стороне Днепра было казаков в зборе 8000»⁴¹, тобто озброєних і готових виступити на боротьбу з карателями. Переправа на Правобережжя ускладнювалась тим, що Дніпро лише починав замерзати. Крім того, селяни віддавали перевагу діям біля рідних місць і не були схильні до далеких походів.

У джерелах трапляються різні відомості про сили військ біля с. Кумейки 6 (16) грудня 1637 р. Польські автори вдавалися до прямої фальсифікації фактів. Зокрема, Ш. Окольський писав, що повстанців нараховувалось 23 тис., а жовнірів 6 тис.⁴²; у Г. Боплана знаходимо ще більш разуче співвідношення: 18 і 4 тис.⁴³ Більш реальними можна вважати повідомлення учасників битви, які згодом переселилися на територію Російської держави, що чисельність селянсько-козацького війська становила близько 10 тис. чоловік, а коронного разом з магнатськими загонами — 15⁴⁴. Ці цифри підтверджуються іншими джерелами. На початок бою обидві сторони мали по 8 гармат. Проте на відміну від карателів не всі повстанці мали рушниці, пістолі чи шаблі, багато з них були озброєні рогатинами, косами, сокирами і т. д. Істотну роль відіграла перевага шляхти в кінноті, що стало однією з вагомих причин у вирішенні кінцевого результату битви.

На світанку 6 грудня «гетман запороский Павлюк со всем войском выбрался из города с Мошон и пошел обозом на поляков к селу Кумейкам»⁴⁵, — розповідав у Москві учасник бою запорізький козак Федір Щербина. Карателі дивувалися високій дисципліні та організованості селянсько-козацького вій-

ська, яке йшло табором, вишикуване в шість рядів, чітко розподілене на полки і сотні. Повстанці рухалися з прапорами під грім гарматних пострілів, що зі слів Ш. Окольського «представляло весьма внушительное зрелище»⁴⁶. Табір коронного війська розташувався на підвищенні, захищений з одного боку возами у десять рядів, за ним стояла артилерія і піхотні полки, а фланги прикривала кіннота. Коли відстань між противниками скоротилася до кількох сот метрів і наступати по болоту стало важко, Павлюк змінив напрямок атаки. В цей час його розвідники підпалили в тилу ворога Кумейки, щоб перешкодити димом шляхті, а основні сили розпочали заходити від села по узлісся з правого боку. Сильним артилерійським вогнем М. Потоцький змусив повстанців зупинитися і організувати оборону на відкритому місці. Крім того, із зміною напрямку вітер поніс на них дим і гарячий попіл. Тричі карателі робили відчайдушні спроби штурмом оволодіти табором Павлюка, вводючи в бій свіжі сили. Щоб розтягнути сили противника, селянсько-козацьке військо розділилося на дві частини. Проти прибуваючих шляхетських загонів було направлено кілька сотень. Під час чергового наступу жовніри проникли до обозу повстанців і зірвали порох, але останні стійко чинили опір. У другій половині дня табір Павлюка був повністю оточений, становище здавалося безвихідним. Для поповнення боєприпасів, насамперед пороху, Павлюк з невеликим загonom пробився крізь вороже кільце і направився в Чигирин, де знаходилися селітряні варниці. Керівництво селянсько-козацьким військом він доручив полковнику Дмитру Гуні.

Постійно вводючи в бій резерви, польний гетьман намагався повністю знищити повстанців. Проте вони протрималися до півночі, а потім, захопивши з собою дві гармати, відступили до Мошен. Жовніри одержали наказ не переслідувати противника, оскільки було «слишком много пролито шляхетской крови»⁴⁷.

Нові позиції селянсько-козацьке військо, що нараховувало близько 2 тис. чоловік, зайняло в містечку Боровиці, південніше Черкас⁴⁸. Павлюк розраховував налагодити зв'язок з Лівобережжям і Доном для формування нових загонів і продовження боротьби. На випадок поразки передбачався перехід на територію Російської держави.

Плани повстанців, очевидно, були відомі й М. Потоцькому. Вже наступного дня після битви під Кумейками він направив кінноту С. Лаща в погоню за відступаючими. В Мошнах жовніри одержали листа від короля з обіцянкою видачі платні у найближчий час. В спеціальному універсалі Владислава IV містився наказ жорстоко карати повстанців, «конфісковать их имущество и с возможною быстротою и суровостью подавлять это своеволие»⁴⁹. А в ніч на 9 грудня народні месники підпалили місто, викликавши страх і збентеження серед коронного війська. У напрямі Черкас польний гетьман послав полк свого брата полковника С. Потоцького переслідувати повстанців і по можливості затримати їх до підходу основних сил.

10 грудня М. Потоцький одержав повідомлення від корсунського підстарости про збір повстанських загонів між Криловим і Чигирином, а також про те, що до Боровиці «із Запоріжжя вдень і вночі йде піхота, а гетьман з артилерією запрошує всіх козаків, які ще сидять вдома, бити ляхів»⁵⁰. У листі від 21 грудня польний гетьман сповіщав С. Конецпольського про відправлення Павлюком посольства до Криму, але й цього разу хан відмовився подати допомогу.

Коронне військо оточило повстанців у Боровиці. Незабаром жовніри блокували підходи до табору Павлюка і відрізали шлях до води. Нестача боеприпасів і продовольства позначилась на бойовому дусі останніх. Скориставшись з ситуації, польний гетьман запропонував розпочати переговори. Після тривалих суперечок колишні реєстрові умовили Павлюка згодитися на зустріч з представниками М. Потоцького. Крім того, вони одержали письмове запевнення урядового комісара у козацьких справах А. Киселя про помилування всіх, хто припинить збройний опір. Через десять років у листі до шляхти Замостя від 28 жовтня 1648 р. керівник визвольної війни українського народу Богдан Хмельницький з жалем відзначив, що тоді «уговорили нас от черни отделиться, что мы и сделали, поверив вашему слову»⁵¹.

Для ведення переговорів 11 грудня Павлюк і чотири його соратники вийшли з табору, але відразу ж були по-зрадницьки схоплені жовнірами⁵². М. Потоцький дуже обурювався, що серед них не виявилось

К. Скидана. Ватажок повстанців не встиг повернутися із Чигирина, де займався організацією загону народних месників і заготовкою боєприпасів для війська. Від карателів утекли також полковники Д. Гуня і Філоненко. Опівночі вони непомітно пробралися через ворожі пости і пішли на Запоріжжя. П. Буга, В. Томиленка і Г. Лихого закували в кайдани і відправили до Варшави. Згідно із сеймовим рішенням після жорстоких тортур їм відрубали голови, а потім четвертували⁵³.

14 грудня відбулася козацька рада, на якій А. Кисіль відібрав у повстанців прапор, гетьманську булаву і бунчук. Реєстровим призначалися нові полковники, осавули, суддя і військовий писар. Остання посада дісталась Богдану Хмельницькому. Судячи із тексту присяги під Боровицею, в якій козаки визнавали свою непокору, а також вищезгаданого листа шляхті Замостя, є підстави стверджувати, що він перебував у війську Павлюка. Тимчасовим старшим був призначений І. Караїмович.

Під час присяги реєстрових козаків польний гетьман одержав звістку, що на протилежному березі Дніпра в районі Ірклієва «находится Кизим с четырьмя тысячами войска»⁵⁴. В той же день М. Потоцький направив полки свого брата на придушення селянсько-козацького ополчення, а вранці 15 грудня до Ірклієва підійшов також трьохтисячний загін реєстрових. Спільними зусиллями вони розгромили повстанців, частина яких все ж зуміла відступити до Лубен. М. Потоцький і сам змушений був спішно переправлятися на Лівобережжя, оскільки йому повідомили, що нові загони «собраны Скиданом за Дніпром, за которыми показываються и другие»⁵⁵. Польний гетьман писав С. Конецпольському, що особливо багато їх в новоосаджених слободах, «що містять в собі по кілька тисяч свавільних людей, як обидві Кобеляки й інші осади»⁵⁶. М. Потоцький зупинився на короткий час у селі Яремівці, куди реєстрові привели полоненого Б. Кизима⁵⁷.

Надалі повстання перекинулося на Лівобережну Україну. Загони народних месників на чолі з Кизименком, Куклюю і Дукренком взяли штурмом Лубни. Вони спалили замок магната, костьол і монастир бернардинів, перебили міську шляхту і католицьких монахів. У районі Хорола і Миргорода успішно діяли

загони під керівництвом Кропця і Скребця. Виступи продовжувалися і на Правобережжі, оскільки М. Потоцький відіслав частину війська «обратно за Днепр», іншу з гарматами і полоненими — до Києва, а сам рушив через Іркліїв до Переяслава⁵⁸. С. Потоцький наступав на Лубни і після тривалих боїв захопив у полон Кизименка та деяких інших народних ватажків. Про каральні походи шляхетського війська по Лівобережжю розповідав путивльському воєводі запорожець Михайло Сапожник, відзначивши надзвичайну жорстокість жовнірів. Наслідуючи їх приклад, і самі пани «наказывали своих подданных то смертию, то лишением имущества»⁵⁹. Тисячі учасників повстання знайшли порятунок на території Російської держави.

Після кривавої розправи у Переяславі М. Потоцький направився до центру свого староства — Ніжина. Там польний гетьман наказав посадити на кіл керівника місцевого селянсько-козацького загону Пирого і п'ятох його соратників. На початку січня 1638 р. М. Потоцький прибув до Києва. На випадок можливого опору киян навколо міста стояло кілька полків карального війська.

Миська верхівка і духовенство на чолі з П. Могилою вийшли на урочисту зустріч. Наступного дня на Замковій горі в присутності великої кількості киян були страчені Б. Кизим з сином Кизименком і козацький полковник Куш⁶⁰.

Таким чином, з травня до кінця грудня 1637 р. тривав перший період селянсько-козацького повстання на чолі з Павлюком. Прологом цього могутнього народного руху став виступ Чигиринського полку реєстрових козаків влітку 1636 р. Вихід з-під контролю уряду Речі Посполитої значної організованої військової сили сприяв масовому покозаченню населення Подніпров'я і Лівобережжя.

Великий вплив на хід повстання, формування соціально-політичних поглядів його учасників мали універсали П. Бута і К. Скидана, в яких містилися заклики до всенародної боротьби проти польсько-шляхетського панування. В результаті, крім основного війська повстанців, активно діяли загони І. Коростеля, Б. Кизима, Я. Острянина, Я. Жилинського, Кизименка, Пирого, Кропця, Дукренка, Мурка, Носка, Скребця та ін.

Військова перевага і якість озброєння визначили результат бою під Кумейками на користь шляхти, а компромісна позиція козацької старшини мала вирішальний вплив на поразку повстанців під Боровицею. Для остаточного придушення народного руху на Україні коронне військо провело ряд каральних походів. У відповідь на це селяни і міщани йшли на Запоріжжя для продовження селянсько-козацького повстання.

2. ДІЇ ПОВСТАНСЬКИХ СИЛ ПІД ЧАС ДРУГОГО ПЕРІОДУ ПОВСТАННЯ НА ЧОЛІ З ЯКОВОМ ОСТРЯНИНОМ ТА ДМИТРОМ ГУНЕЮ

Розміщення в більшості повітів Подніпров'я і Лівобережжя коронного війська переслідувало єдину мету — відвернути можливість нових антифеодальних виступів. Ш. Окольський в своєму щоденнику зазначав, що, на думку шляхти, перебування жовнірів повинно було стати необхідною умовою для «дальнішого усмирення крест'янського восстанія на Україні»⁶¹. Роменський купець Василь Коломиєць повідомляв у Москву, що ці заходи польсько-шляхетський уряд вжив з метою застереження масового переселенського руху українців на територію Російської держави⁶².

Переборюючи численні перешкоди, селяни і міська біднота втікали на Запоріжжя, де вже в січні 1638 р. К. Скидан зібрав близько 5 тис. повстанців⁶³. Так, із с. Медведівки (під Чигирином) на початку лютого в південному напрямку рушив селянсько-козацький загін (700 чоловік) на чолі з Іваном Злим. Місцеві власті негайно повідомили про це коронному стражнику С. Лащу, який наздогнав повстанців у Чорному лісі. Потрапивши в оточення, І. Злий наказав робити засіку, а вночі, непомітно вийшовши з табору, несподівано атакував жовнірів з тилу, завдавши їм відчутних втрат⁶⁴. Після успішного бою загін дістався Запоріжжя. На Січі йшла активна підготовка до продовження повстання. Його ватажки не втрачали надії заручитися підтримкою кримських татар. Кошовий отаман Д. Гуня відправив у лютому послів Григорія Горілого і Андрія Ожеженка з листом до кримського хана, в якому знову просив допомогти в боротьбі проти шляхти⁶⁵.

На початку лютого 1638 р. король доручив А. Киселю і М. Потоцькому здійснити ревізію реєстру. Перед від'їздом до Трахтемирова, місця майбутньої козацької ради, вони одержали суворе розпорядження С. Конєцпольського не записувати на королівську службу нових козаків замість вбитих під час повстання⁶⁶. Якщо врахувати, що в попередніх боях загинуло близько 1,5 тис. реєстрових із 7 тис. то стає очевидною спроба зменшити їх кількість і залишити тільки найбільш відданих Речі Посполитій. Після церемонії присяги, за умовами Куруківського договору, реєстрові тут же одержали наказ готуватися до карального походу на Запоріжжя.

1 березня 1638 р. у Варшаві розпочав роботу черговий сейм, який прийняв постанову під назвою «Ординація Війська Запорізького реєстрового, перебуваючого на службі Речі Посполитої», спрямовану на ліквідацію привілеїв реєстрового війська, здобутих ним у попередні роки. У документі йшлося про розмах народного руху на Україні, для придушення якого виникла необхідність застосувати військову силу, щоб відвернути небезпеку для Речі Посполитої. На «вічні» часи знищувалися права козаків на обрання старшин, а також козацьке судочинство. Реєстрове військо обмежувалося 6 тис. чоловік. Без паспорта урядового комісара під загрозою смерті ніхто не мав права йти на Запоріжжя. Козакам заборонялося поселятися в містах, крім прикордонних — Черкас, Чигирин і Корсуня, щоб, проживаючи разом, вони не мали ніякого приводу «к сходкам, а затем к бунтам»⁶⁷. По черзі два полки реєстровців повинні були постійно перебувати на Запоріжжі для попередження збору там збіглих селян і міщан. За допомогою «Ординації» польсько-шляхетський уряд прагнув роз'єднати сили українського народу, перетворити реєстрове військо в надійний інструмент для реалізації своїх далекосяжних планів.

Наприкінці лютого 1638 р. на Запоріжжя рушило каральне військо, очолюване старшим комісаром полковником Мелецьким. Коронний гетьман вручив йому спеціальну інструкцію, в якій вказувалося на необхідність негайного повернення до своїх панів, не вписаних до реєстру, і спалення всіх човнів (чайок), що належали запорожцям. В разі опору Січ підлягала знищенню. У секретній частині інструкції ставилося

завдання заарештувати ватажків повстанців К. Скидана та Чечугу⁶⁸.

В Крилові до 500 жовнірів приєдналися 4 тис. реєстрових козаків під керівництвом І. Караїмовича і полк С. Лаща. Звідти вони рушили у південному напрямку понад Дніпром. Делегація з трьох чоловік, послана Мелецьким у Січ з пропозицією складення «нового» реєстру, повернулася з письмовою відповіддю про недоцільність подібних переговорів і вимогою негайно залишити Запоріжжя. Спроба штурмом оволодіти Січчю не принесла бажаних результатів. У відписці путивльського воеводи М. Плещеева до Розрядного приказу від 18 квітня 1638 р. вказувалось, що проти карального війська спільно з запорожцями брав участь загін кримських татар⁶⁹. При цьому значна частина реєстрових перейшла на бік запорожців. Мелецький пояснював свою поразку небажанням козаків вести міжусобну різню. В листі до С. Конєцпольського від 1 березня він скаржився: «...з допомогою козаків трудно воювати проти їх же народу — як вовком орати»⁷⁰. Мелецький просив також повідомити про наслідки експедиції польного гетьмана М. Потоцького, щоб той був готовий «вчасно запобігти цьому свавіллю»⁷¹. З свого боку коронний гетьман вжив ряд заходів для поповнення південних прикордонних районів новими загонами шляхетського війська. Зокрема, в Чигирин і Кременчуг з цією метою були введені спеціальні гарнізони жовнірів.

На початку 1638 р. гетьманом на Запоріжжі козаки обрали Я. Острянина. У привілеї Владислава IV від 22 березня того ж року про передачу у володіння жовніру корогви Самуїла Лаща шляхтичу Мацею Доманському майна Я. Острянина та Я. Жилинського за участь у селянсько-козацькому повстанні обидва іменувалися київськими козаками⁷². В літературі Острянин (Остряниця) часто зустрічається також під іменем Степана, Стефана, Криштофа⁷³. Він брав участь у селянсько-козацькому повстанні 1630 р.⁷⁴, а весною 1633 р. під загрозою позбавлення всіх козацьких свобод Я. Острянин виступив у рядах реєстрових на війну проти Російської держави. Проте під Путивлем українські козаки відмовилися воювати проти російських ратних людей. Вони обрали своїм гетьманом Острянина і повернулися на Україну. Восени 1637 р. Я. Острянин знову зібрав значні сили,

але, як і інші повстанці з Лівобережжя, не зміг прийти на допомогу Павлюку, а згодом через переслідування властей пішов на Запоріжжя.

На початку збройного виступу Я. Острянин разом з Д. Гунєю, К. Скиданом, М. Незнанським, К. Кудрею та іншими сподвижниками провів велику підготовчу роботу. Їхні листи і грамоти розповсюджувались майже на всіх українських землях, доходили навіть у віддалені міста і села Поділля, Волині та Покуття⁷⁵. Нерідко місію розповсюджувачів, а разом з тим і розвідників виконували священники, монахи, жебраки, бандуристи. З проханням про допомогу в боротьбі проти шляхти із Запоріжжя направилось посольство на Дон. Незабаром звідси прибули запорожці, які брали участь у штурмі Азова⁷⁶, і загін донських козаків.

10 березня 1638 р. Я. Острянин видав універсал, у якому звернув увагу на посилення соціально-економічного визиску і національно-релігійного гніту народних мас України з боку шляхти та магнатів. У документі підкреслювалось, що головною метою виступу селянсько-козацького війська із Запоріжжя є визволення «народа нашего православного от ярма, порабощения и мучительства тиранского ляховского, и для отмщения починенных обид»⁷⁷. Досить чітко звучала пересторога про небезпеку, яка загрожувала повстанню з боку реєстрової старшини. Тому підготовку до виступу рекомендувалось вести таємно, читати листи і грамоти під присягою «меж людьми своїми добрыми»⁷⁸. Універсал закликав до ліквідації польсько-шляхетського панування, звільнення народних мас від феодального гніту, боротьби проти наступу католицизму і уніатства.

На території Подніпров'я, Лівобережної України, Поділля активно організовувались повстанські загони, готувалися боеприпаси і провізія; в Трахтемирові козаки влаштували шпиталь (лікарню). В деяких містах відбувалися збройні виступи бідноти і «випищиків» проти реєстрових, які брали участь у каральній експедиції Мелецького. Путивльські торгові люди Андрій Толстой і Борис Старопунов розповідали воеводі М. Плещееву, «что де в Ромне почели побивать листровых казаков за то, как де ходили оне с паном Лащом в Запороги достальных казаков побить»⁷⁹.

У другій половині березня 1638 р. селянсько-козацьке військо виступило із Запоріжжя. Повстанці планували відрізати розташовані на Лівобережній Україні шляхетські загоны від Правобережжя і розгромити до їх об'єднання. З цією метою вони розділилися на три частини. Головні сили на чолі з Я. Острянином рушили лівим берегом Дніпра. В напрямку Чигирина по Правобережжю направилися загоны К. Скидана із завданням охорони підступів до Дніпра із заходу, звідки могли з'явитися шляхетські підкріплення. Кілька сотень повстанців під керівництвом Д. Гуні піднімалися вгору по річці на човнах для захоплення головних переправ⁸⁰.

Відомості про рух селянсько-козацького війська чисельністю в 16 тис. чоловік⁸¹ через реєстрових швидко дійшли до Ніжина, де перебував полковник С. Потоцький. Він негайно сповістив польного гетьмана, якого заміщав на той час, про початок повстання на Україні й розпочав підготовку до карального походу. С. Потоцький поспішав, оскільки мав намір зустріти Я. Острянина до його вступу в густонаселені райони Подніпров'я. Проте цим планам не судилося збутися.

Повстанці швидко підійшли до Кременчуга, Максимівки, Пиви, Чигирин-Дубрави. При підтримці місцевого населення вони розгромили шляхетські гарнізони і зайняли переправи через Дніпро. Впевнившись у міцності тилів, Я. Острянин рушив у глиб Лівобережжя на Хорол, а потім зайняв Омельник. Незважаючи на перші успіхи, повстанці вирішили зупинитися в Говтві і дочекатися підкріплення. Місто розташовувалось у межиріччі Псла і Говтви і було оточене лісами та болотами, що сприяло організації оборони. Повстанці укріпили міський замок, насипали високий земляний вал між берегами річок, а на висоти встановили гармати.

Коронне військо на чолі з С. Потоцьким після зупинки в Лубнах рушило через Хорол і Білоцерківку до Говтви. Звівши земляний вал проти окопів повстанців (25 квітня), карателі зробили спробу силами німецької піхоти і реєстрових козаків оволодіти мостом через Псел проти головних воріт міста, але були зупинені шквальним артилерійським вогнем. У цей час загін запорожців зайшов до них у тил, перегородивши завалами з колод шлях до відступу. Ре-

єстровий козак Володимир Лавров розповідав російським купцям, що «тех, де немец и листровых казаков запорожские черкасы побили всех наголову»⁸².

Наступного дня частина піхоти повсталих оточила ворожий табір. С. Потоцький почав відступ до Лубен, який перетворився в панічну втечу⁸³. Український літописець відзначив безславно загибель понад 3,5 тис. жовнірів і реєстрових⁸⁴. Однією з причин невдалого початку експедиції коронного війська Ш. Оскольський називав недооцінку сил повстанців, на яких дивилися як на пастухів і робітників, проте, підкреслював військовий капелан, «среди них нашлись бы достойные называться равными по храбрости Цинцинату, который от плуга был призван в диктаторы, или Фемистоклу»⁸⁵.

Поразка змусила С. Потоцького змінити тактику. Він зосередив відступаючі загони на лівому березі р. Сули проти Лубен та послав гінців у Бар і на Покуття до С. Конецпольського та польного гетьмана М. Потоцького з проханням про допомогу. Вибір місця для табору в центрі володінь магната Я. Вишневецького виявився невідповідним. У Лубнах знаходилися склади зброї і боеприпасів, а саме місто стояло на стику важливих шляхів Лівобережної України і могло стати зручним оборонним пунктом.

Після перемоги селянсько-козацького війська під Говтвою до Я. Острянина приходили десятки і сотні селян та міщан з Полтавщини, Чернігівщини, поповнюючи ряди основної ударної сили повстанців. Невдовзі стало відомо про наближення полку донських козаків. З боку Києва рухалися великі загони повстанців під керівництвом Соломи, Мурка, Сави. Провести вирішальний бій проти коронного війська Я. Острянин мав намір під Лубнами до підходу туди полчищ Я. Вишневецького і М. Потоцького з Правобережжя.

Швидким наступом він намагався перешкодити противнику укріпитися на новому місці. В той же час військо С. Потоцького встигло зайняти вигідні позиції між річками Сулою і Солоницею, одержало в підкріплення кілька шляхетських загонів і приготувалося до оборони. В повідомленні реєстрового козака Володимира Лаврова зазначалося, що повстанцям, яких нараховувалося близько 12 тис. проти 6 тис. жовнірів, не вдалося використати перевагу в живій

силі⁸⁶. Жорстокий бій під Лубнами 6 травня 1638 р. приніс лише численні жертви з обох боків⁸⁷. Ввечері шляхетське військо перейшло по мосту через Сулу і заховалося за міськими стінами.

Продовжувати облогу Лубен після двох виснажливих битв повстанці не мали сил. Гостро відчувалася відсутність боеприпасів, а також свіжих сил, які так і не підійшли вчасно. Враховуючи це, Я. Острянин тієї ж ночі відвів своє військо до Миргорода.

Для того щоб відрізати повстанцям шлях до миргородських селітряних варниць і складів пороху, С. Потоцький відправив навздогін кінноту. В кількох верстах від Лубен шляхтичі зустрілися з двохтисячним ополченням на чолі з Путивльцем і Ріпкою, до складу якого входило і 500 донських козаків⁸⁸. Жовніри виманили їх на відкриту місцевість і оточили, а з прибуттям С. Потоцького зав'язався нерівний бій. Під шквальним вогнем козаки окопалися і почали відбивати численні атаки переважаючих сил противника. Описуючи хід битви, Ш. Окоцький звернув увагу на дії козацьких стрільців, які тривалий час не підпускали жовнірів на близьку дистанцію⁸⁹. Бій тривав два дні. Надвечір 8 травня шляхті вдалося зламати опір повсталих. Оголосивши помилування повстанцям при умові видачі керівників, С. Потоцький не стримав слова. Коли вони потрапили до його рук, озвірілі жовніри вчинили криваву різню серед повстанців.

Поповнивши військо, Я. Острянин розпочав наступ через Лукім'я і підійшов до р. Сліпорід. Зупинившись на правому її березі між Яблуновим і Лубнами, він знову відправив закличні листи, універсали і грамоти в міста і села Подніпров'я⁹⁰. Під їх впливом у боротьбу включалися і жителі Правобережжя. Так, в районі Києва діяв великий загін народних месників під керівництвом Сави. Близько 5 тис. повстанців, очолюваних запорожцем Нестором Бардаченком, здійснили бойовий рейд з Трахтемирова через Ржищів, Стайки, Трипілля до Києва. Шляхта, міська адміністрація і гарнізон жовнірів заховалися за міськими мурами. Польному гетьману для розгрому повстанців довелося посилати полк Лаща, але вони відійшли з боями на Труханів острів, а потім робили спроби з'єднатися з Я. Острянином⁹¹.

Розмах повстання турбував уряд Речі Посполитої. 25 квітня Владислав IV видав спеціальний універсал про негайну виплату грошей коронному війську⁹². М. Потоцькому було дано наказ відбути на Подніпров'я для придушення народного руху. Крім того, в середині травня з Бара виступив на чолі 5 тис. карателів магнат Я. Вишневецький.

Дізнавшись про наближення нових сил шляхти, Я. Острянин розіслав повсюди сторожові загони, щоб перекрити шляхи від Бикова, Пирятина і Переяслава до Лубен. Запорізький козак Григорій Кудря розповідав у Путивлі, що з п'ятнадцяти тисяч чоловік селянсько-козацького війська на р. Сліпороді з гетьманом лишилася тільки половина⁹³.

Цим відразу ж скористався С. Потоцький, до якого 19 травня підійшов Я. Вишневецький⁹⁴. Об'єднане військо шляхти раптово напало на табір Я. Острянина. Оборона табору тривала до настання сутінків, і загін повстанців відійшов до Лукім'ї і далі в Жовнин.

Вранці загін на чолі з козацьким полковником Сокирявим повернувся на місце колишнього табору, але застав там лише шляхту. Під час жорстокої сутички Сокирявий потрапив у полон, чому, як писав Ш. Окольський, карателі були дуже раді⁹⁵, а частина загону через болота пробилася до основних сил у Лукім'ї.

Переслідуючи відступаючих по правому берегу р. Сули, кіннота С. Потоцького з ходу атакувала нові позиції повстанців. Перевага коронного війська стала очевидною. Втративши надію на успіх, Я. Острянин на чолі загону, до якого входили: військовий осавул Іван Гордеев, писар Філон Юр'єв, полковники Василь Боговцов і Онуфрій Попов, сотники — Михайло Переяславець, Мартин Розсоха, Богдан Матюшенко, Дем'ян Бут, Михайло Рябуха, Гаврило Гавронський та декілька сотень рядових повстанців, залишив табір під Жовнином. У ніч на 31 травня вони переправилися через р. Сулу і пішли на територію Російської держави⁹⁶. Поблизу Миргорода до них приєдналися інші козаки, селяни та міщани, які прагнули знайти порятунок від шляхетського свавілля за межами Речі Посполитої.

На початку червня бої на околицях Жовнина з кожним днем ставали запеклішими. Ш. Окольський

занотував у своєму щоденнику: «Погибло так много товарищей, рыцарства кварцяного и панского, что, взявшись за перо, нельзя вспомнить о них без горького сожаленья»⁹⁷. Значних втрат зазнало і селянсько-козацьке військо.

Під вогнем противника повстанці укріпили табір, в якому нараховувалося близько 20 тис. чоловік, і продовжували тримати оборону під керівництвом нового гетьмана — Дмитра Тимошевича Гуні⁹⁸. Він намагався виграти час, оскільки одержав повідомлення про підхід з Черкас К. Скидана і двохтисячного загону Соломи. Путивльський воевода М. Плещеев доповідав у Посольський приказ 20 липня 1638 р.: «Тот де Саломка, пришед ис Киева, стал табуром по той стороне реки Днепра, против их казацкого табуру, и им де пушечными, и хлебными, и всякими запасы помогал»⁹⁹. Проте вимоги Д. Гуні про видачу реєстрової старшини на чолі з І. Караїмовичем та повернення гармати і прапора, а також затвердження обраного козаками старшого С. Потоцький відхилив¹⁰⁰.

10 червня стало відомо про прибуття до Переяслава полків під керівництвом М. Потоцького. Вночі селянсько-козацьке військо перейшло на лівий берег р. Сули і зайняло оборонні позиції «в устьє Старца»¹⁰¹. В польській шляхетській і буржуазній історіографії останній називався річкою, і ця помилка перейшла в окремі праці радянських істориків. На Україні «старцями» або ж «старицями» називали старі русла рік, а вищезгаданий був на лівому березі Дніпра в кількох кілометрах на південь від гирла р. Сули¹⁰². «Место это, — зазначав Ш. Окольський, — хорошо защищенное от природы, имело издавна готовый окоп, ибо там, как сказал нам козак Себастьянович, был некогда лагерь, в котором осаждал козак черкасский староста кн. Вишневецкий, отчего и теперь находят там в земле старинные шпоры. Местность эта обильна водою, лесом и пастбищами для лошадей, днепровский берег неприступен, теперь же она так хорошо была укреплена и изнутри, и со стороны поля, что ворота всегда оставались открытыми. Не один инженер дивился изобретательности грубого хлопа и его искусству в такого рода сооружениях, глядя на прочные валы, шанцы, батареи и брустверы»¹⁰³.

Опівдні 12 червня до табору повстанців підійшла кіннота М. Потоцького, а надвечір — полки С. Потоцького і Я. Вишневецького. Так селянсько-козацьке військо було оточено, але продовжувало оборонятися. Десятки раз після тривалого артилерійського вогню жовніри піднімалися на штурм його позицій, але безрезультатно. Нарешті М. Потоцький вирішив взяти оточених змором. Він розіслав у навколишні села каральні загони, які перешкоджали підходу до них підкріплень, чинили звірства над мирним населенням. Шляхтичі ігнорували неодноразові прохання Д. Гуні дати спокій «невинним и угнетенным людем»¹⁰⁴.

Хоча повстанці постійно організовували сміливі вилазки та завдавали жовнірам відчутних втрат, становище їх погіршувалось з кожним днем. Карателі знищували загони народних месників, які йшли на допомогу Д. Гуні. В боях були розгромлені навіть численні ополчення, очолювані Савою, Соломою і Мурком.

Тим часом до табору М. Потоцького продовжували прибувати нові підкріплення: загони з Брацлавського і Краківського воеводств, з Лянцкоронського, Хмельницького і Остерського староств та окремі шляхтичі з власними людьми¹⁰⁵. На початку липня з-під Києва привезли облогові гармати. Путивльський воевода М. Плещеев повідомляв у Москву: «Гетман польной Потоцкой с польскими, и с литовскими людьми, и с немцы и, збив з городов всяких людей, приступал к ним, черкасам, к табуру всеми людьми большим жестоким приступом и штурмами»¹⁰⁶. Проте всі спроби карателів виявилися безрезультатними. Серед коронного війська зростало незадоволення ходом подій, внаслідок чого деякі загони шляхти почали покидати табір¹⁰⁷.

У кінці липня 2 тис. ополченців під керівництвом Філоненка зупинилися на правому березі Дніпра проти табору Д. Гуні. Зібравши в селах Чигиринського, Черкаського і Корсунського повітів нові сили, він йшов на допомогу обложеним. Після неодноразових спроб переправитися через річку під сильним артилерійським вогнем і протидії кінноти С. Лаща лише кільком сотням на чолі з Філоненком вдалося пробитися в табір повстанців, але провіанту, доставленого ними, вистачило всього на два дні¹⁰⁸.

Д. Гуня послав двох козаків до російського уряду з проханням про допомогу¹⁰⁹. На жаль, відомостей про результати цієї місії в джерелах не збереглося. Одночасно ватажок повстанців вів переговори з польним гетьманом. В одному з послань М. Потоцькому він підкреслював, що козаки «готовы умереть и все до последнего сложить свои головы скорее, нежели принять такой мир, как под Кумейками»¹¹⁰.

Втративши надію на допомогу, частина реєстрової старшини, яка приєдналася до повстання, почала виступати за угоду з шляхтою. Оскільки аналогічні переговори під Боровицею завершилися зрадою старшини, Д. Гуня і Філоненко в ніч на 28 липня з невеликим загonom покинули табір і відійшли на Запоріжжя. Переговори з М. Потоцьким вели уже Роман Пешта, Іван Боярин і Василь Сакун. Польний гетьман, зазначав польський шляхетський історик П. Пясецький, завіряв козаків, що на найближчому сеймі добиватиметься повернення їхніх давніх привілеїв¹¹¹. Згідно з умовами угоди, підписаної 28 липня (7 серпня) 1638 р., повстанці зобов'язувались здати артилерію, визнати назначених їм старшого і полковників, відправити в панські маєтки селян¹¹². Для реєстрових козаків — учасників повстання на 30 серпня призначалася рада в Корсуні для затвердження нового реєстру.

Через день після підписання договору повстанці склали зброю і вирушили по домівках. М. Потоцький і цього разу діяв по-зрадницьки, давши жовнірам наказ доганяти і знищувати їх.

Але поразка селянсько-козацького війська на Стариці ще не означала закінчення повстання. На Лівобережжі спалахували нові виступи. На Роменщині народні месники захопили шляхетський замок і перебили представників королівської адміністрації. М. Потоцький направив туди полк кварцяного війська¹¹³. Загін реєстрових на чолі з канівським полковником Іваном Боярином вирушив з аналогічною «місією» в Гадяч¹¹⁴. Магнат Я. Вишневецький пішов на Полтавщину до р. Мерли, де діяв загін повстанців під керівництвом запорожця Карпа Півторакожука¹¹⁵. Про численні факти терору і насильств шляхти свідчать літописи і спогади очевидців. Так, в одній з українських хронік говориться, що «много козаків добрых и славных различными муками по-

губили, одних чевертуя, иных же на пали взбивали, других на железных гаках за ребра вешая»¹¹⁶. Рятуючись, селяни, міщани і козаки втікали в порубіжні міста Російської держави та на Слобожанщину.

30 серпня в Києві зібралася козацька рада, на яку, крім старшини, прибуло лише по кілька козаків від кожного полку. М. Потоцький не ризикував проводити її в Корсуні, як передбачалося на Старці, оскільки на Звенигородщині продовжувалися селянські заворушення. З Канева йшли тривожні звістки «будто бы казаки починают вновь собираться толпою для восстания, что они не отдали в Канев артиллерии, как было приказано, и собирали новую раду»¹¹⁷. А в Києві старшина покійрно прийняла продиктовані польним гетьманом умови. В їх основу була покладена «Ординація Війська Запорізького реєстрового, перебуваючого на службі Речі Посполитої».

24 листопада на козацькій раді в урочищі Маслів Став М. Потоцький призначив комісаром реєстру шляхтича Петра Коморовського і нових полковників, затвердив обраних козаками сотників і отаманів. Серед них були і відомі в майбутньому діячі визвольної війни — Богдан Хмельницький, Федір Лютай, Федір Якубович¹¹⁸. Після ради, як відзначив Самійло Величко, становище народних мас України значно погіршилося, оскільки там «целиком уже славу, честь и заслуги войска запорозского изпразнили, били и уничтожали, а народ... посполитой и шляхетный себе поработили и незносными бедствиями обложили»¹¹⁹.

Отже, місцем основних збройних дій селянсько-козацького війська проти шляхти в 1638 р. стало Лівобережжя. Повстанці захопили переправи через Дніпро і розгромили карателів під Говтвою. Проте тактичні прорахунки їх ватажків призвели до розпрошення сил, чим скористався противник для остаточного придушення повстання.

Селянсько-козацьке повстання 1637—1638 рр., яке на різних етапах очолювали П. Бут, Я. Острянин і Д. Гуня, знаменувало собою прояв найвищого піднесення антифеодального і визвольного руху народних мас України в другій чверті XVII ст.

Охопивши територію Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, східні райони Брацлавщини та Волині, повстання помітно відрізнялося від попередніх роз-

махом військових операцій, кількістю учасників і тривалістю, стало своєрідною репетицією визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Разом з селянами — головною його рушійною силою — виступили нереєстрові козаки, міщани, а також козаки, що перебували на королівській службі.

Вперше агітаційними закличками, які яскраво відбивали соціально-політичні погляди учасників повстання було охоплене населення обширної території України. В універсалах, листах і грамотах ставилися завдання її визволення від польсько-шляхетського панування, усунення національно-релігійних утисків тощо.

Локальність і стихійність виступів селян, військова перевага шляхти, а також компромісна позиція козацької старшини негативно вплинули на результати повстання. Тисячі українських селян, міщан і козаків знайшли порятунок на території Російської держави. У битвах із спільним ворогом міцніли традиційні дружні зв'язки українського та російського народів, зростало їхнє прагнення до возз'єднання.

Розділ IV

КЛАСОВА БОРОТЬБА НА УКРАЇНІ

В 1639—1647 рр.

1. АНТИФЕОДАЛЬНІ ВИСТУПИ СЕЛЯН, КОЗАКІВ І МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Після придушення селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр. на Україні посилилося соціальне та національно-релігійне гноблення. Феодали самовільно збільшували розміри панщини, встановлювали нові обтяжливі податки, захоплювали селянські та козацькі землі, приєднували їх до власних фільварків, а самих виробників перетворювали у кріпаків. Панське свавілля і терор набували найбільш потворних форм, про що красномовно говориться в одному з українських літописів: «Шляхтичи всякую свободу козакам отняли, и людям благочестивым тяжкие и наслыханные подати наложили»¹.

Наступ шляхти на соціальні здобутки трудящих мас протягом 1639—1647 рр. був витлумачений польськими дворянськими і буржуазними істориками як «ера повернення миру на Україну», або ж «десятиріччя гробової тиші»². Замовчуючи факти антифеодальної боротьби експлуатованих, вони говорили про так званий «період золотого спокою», який ніби-то встановився на Україні. Звідси робився висновок про випадковий характер виникнення визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

Прагнучи не допустити поновлення масових народних рухів, уряд Речі Посполитої посилив жовнірські гарнізони на території України, в тому числі і на Запоріжжі. Влітку 1639 р. під керівництвом німецького інженера Фрідріха Гектанта було завершено відбудову Кодацького замку із врахуванням останніх досягнень фортифікаційного мистецтва. Під час огляду фортеці С. Конєцпольський висловив упевненість у її неприступності. За свідченням сучасника, з присутніх лише чигиринський сотник Б. Хмельницький насмілювався не погодитися з думкою коронного геть-

мана і промовив відоме латинське прислів'я: «Рукою створене рукою й руйнується»³.

Але незважаючи на вжиті заходи, класова боротьба на Україні не припинялася. Якщо раніше її найвищим проявом були селянсько-козацькі повстання, то тепер вона трансформувалась в інші форми залежно від кількості учасників руху і ступеня їх організованості. В. І. Ленін писав: «В різні моменти економічної еволюції, залежно від різних умов політичних, національно-культурних, побутових і т. д., різні форми боротьби висувуються на перший план, стають головними...»⁴

Для того щоб чіткіше прослідкувати динаміку і характер антифеодальної боротьби 1639—1647 рр., необхідно розглянути її форми окремо, відповідно до масштабів розвитку і результативності тих чи інших проявів соціального протесту. Серед найбільш поширених методів боротьби були скарги і протестації, які надсилалися в усі урядові інстанції. Їхні автори, апелюючи до правосуддя, прагнули законним шляхом поліпшити своє тяжке становище. У цих документах яскраво відбиті умови життя різних груп і категорій населення, ставлення до існуючих порядків. Так, у червні 1641 р. селяни с. Черчич Волинського воєводства Назар і Федір Лапкови подали протестацію у Володимирський гродський суд на шляхтича Подгороденського за стягнення надмірних податків і постійні утиски⁵. Жителі с. Гусятина того ж воєводства Григорій Гірка, Іван Швед, Семен Козика та інші в січні наступного року скаржилися за заподіяння їм побоїв шляхтичем Андрієм Садовським⁶. Ляшківські селяни Мостицького староства Руського воєводства у вересні 1644 р. подали протест на шляхтянку Ганну Могилянку за обтяження феодальними повинностями і арешти: «Не довольствуясь прошлыми обидами и бесправием, — писали вони, — которые этим подданным сама и через слуг своих едва не ежедневно чинила, устраивает необычные общинные работы»⁷. Двома місяцями раніше вона вже одержувала повістку від короля Владислава IV з наказом з'явитися в референдарський суд з приводу позову тих же селян за стягнення надмірних повинностей, побиття, у'язнення в тюрму і пограбування⁸. Нерідко селяни протестували проти збільшення розмірів податків, насамперед подимного. Слід зазначити, що скаржитись

на гнобителів мали право переважно мешканці королівських сіл. Селяни приватних маєтків могли подавати офіційно протестацію лише в тому випадку, коли маєток перебував в оренді і орендатор не виконував узятих на себе зобов'язань.

На посилення феодальної експлуатації, утиски королівської та місцевої адміністрації відповідно реагували жителі міст і містечок. Серед тих, хто подавав апеляції, часто трапляються прізвища не лише людей із нижчих, найбільш пригноблених прошарків, а й представників міського управління. Це свідчило про загострення соціальних антагонізмів у суспільстві, залучення до визвольної боротьби широкого кола учасників, інтереси яких не завжди співпадали. Так, у протестації володимирських міщан від 28 серпня 1641 р. на земського возного Сака Малярського названо три радці, бурмистр і лентвійт⁹. Весною 1644 р. жителі містечка Мостика Руського воеводства скаржилися у Львівський гродський суд на ксьондза Страмшевича. Він нападав «на міщан і чинив різні кривди і людям і майну, робив інші небачені лиходійства, віднімав у міста громадську воду, через що місто має збитків біля двох тисяч злотих»¹⁰. Оскільки власті відхилили протест, міщани вбили ненависного ксьондза.

В актових документах трапляються також скарги «робітних людей», які за незначну платню наймалися на сезонну або ж постійну роботу до панів. Гостро реагувало на посилення феодального гніту і шляхетського свавілля українське козацтво.

Переконавшись у безрезультатності скарг і протестацій, селяни переходили до більш дійових форм боротьби з експлуататорами. Насамперед вони відмовлялися виконувати феодальні повинності, що нерідко переростало у відкриті виступи. Протягом шести років не виконували повинності шляхтичам Устрицьким селяни с. Ясень Руського воеводства. У повісті на референдарський суд від 28 вересня 1642 р. підкреслювалось, що вони не хочуть виконувати «обычных повинностей, которые в соответствии с привилеем издавна войтам в упомянутой деревне привыкли отдавать по шесть дней в год каждый из вас с каждого лана крестьянской пашни, а также не отдаете войтам обычного чинша по третьему грошу от всех чиншов»¹¹.

Канівські міщани взимку 1641 р. відмовилися сплачувати десятину за користування землями київського Миколо-Пустинного монастиря протягом останніх двадцяти років. У скарзі на них ігумена Ісаї Козловського підкреслювалось: «...декретом суду земско-го киевского наказана была сумма шест тысячей золотых полских ...з кгрунтов кононецких, колтугаевских и иных урочисч до ных належачых, во две недели, не заплатили»¹².

Конфлікти між феодалами та їхніми підданими часто набирали широкого розмаху, й іноді відомості про це доходили до короля. Тому у 1640, 1644, 1646 рр. він видав спеціальні універсали до селян і міщан з вимогою виконувати повинності¹³.

Прагнення селян звільнитися від кріпацтва відбивалося перш за все у втечах з панських маєтків. Переважна більшість документальних матеріалів містить свідчення про їх перехід до іншого землевласника у межах волості чи повіту. Пояснюється дане явище нерівномірністю панщини, а також пільгами, які надавалися феодалами втікачам для залучення їх у свої помістя. В королівському універсалі від 4 липня 1644 р. жителі с. Висенки Городоцького староства зобов'язувалися припинити втечі й виконувати повинності шляхтичу Владиславу Мишковському. В цьому ж документі зазначалося, що його піддані, «собравшись, в другие староства и имения шляхетские убегают»¹⁴.

В актових матеріалах за 1639—1647 рр. є багато судових справ між феодалами про повернення втікачів. У січні 1641 р. Марія Тушевська скаржилася на каштеляна Чернігівського воєводства А. Киселя, який поселив її підданих із с. Минисків (Київське воєводство) біля Кисільгорода «недалеко села Кухаров... яко власных подданных» і не бажає повернути¹⁵. В заяві луцького урядника на калуського старосту Яна Замойського від 10 квітня 1644 р. останній звинувачувався в переховуванні чужих селян¹⁶. Шляхтич Ян Одрживольський весною наступного року відстоював свої права у Вінницькому гродському суді в суперечці з Юрієм Майнацьким — управителем с. Бобчинець Брацлавського воєводства, куди переселилися його піддані¹⁷.

Широко розповсюдженим явищем були втечі селян у міста і містечка¹⁸, що асоціювалося в їхній

свідомості з визволенням від кріпацтва. З повідомлення возного С. Житлицького від 6 серпня 1644 р. довідуємося, що він, а також М. Горлицький і М. Суський, приїхавши в місто Бжозов, «побачили і заарештували підданих шляхтича Циковського разом з дружинами, дітьми, худобою, вівцями і всім домашнім майном», які втекли із с. Жеглець Руського воєводства¹⁹. В джерелах відомостей про напрямок втеч, як правило, немає. Вживаються лише вирази «поутекали», «розышлы проч», «разбежались» и т. д.²⁰ Так, 19 липня 1644 р. до Київського гродського суду надійшла скарга від Печерського монастиря на шляхтича Олізара Волчковича. Його слуги влаштували дикий розбій у монастирській рудні й с. Шпилі Київського воєводства, після чого селяни і робітні люди промислів «невідомо куди втекли»²¹. В справі про розподіл спадщини між шляхтичами Олександром Замойським і Станіславом Уханьським від 20 травня 1646 р. говориться, що останній «убогих подданных розными тимежачи, не маючи жадного милосердя акравуют, для которого такого утяженя и срозе великого здирства одные генебне суге зубожоные, а другие зас, не могучы длузей таковому подлегат утрапеню... до петисот човека хлопов тяглых и добре заможистых с помененых добр коростешовских проч розейстисе мусели»²². Весною того ж року сотні жителів покинули містечка Буки, Звенигород, Кристинополь, села Соколівку, Романівку, Шатків Київського воєводства²³.

Найбільше число втеч відбувалося з маєтків, які перебували в оренді або посесії. Так, в результаті надмірної експлуатації орендаром Захарієм Антоновичем влітку 1643 р. втекло близько 200 селян і міських бідняків з містечка Торчиці Київського воєводства²⁴. Нерідко разом з тимчасовими володільцями і самі господарі збільшували панщину та інші повинності. 5 вересня 1646 р. орендар Андрій Чечель-Новосельський скаржився на Марію Тишу-Биковську, яка, незважаючи на застава сіл Свида і Ведибори позивачу, спільно з синами брала з селян податки грошима і продуктами, вимагала відбування панщини, через що вони «не могучи знести великих тежаров, проч поуходили»²⁵.

Для пошуків і повернення підданих пани розсилали своїх слуг у навколишні волості й повіти, а та-

кож заявляли в судові інстанції. Лише в 1640 р. до Житомирського гродського суду надійшло понад 20 апеляцій для позову проти селян, які втекли від феодалів²⁶. У 1646 р. їх нараховувалося п'ятнадцять²⁷. Десятки аналогічних справ розглядалося щорічно у відповідних органах Подільського²⁸, Руського²⁹ та інших воєводств.

Інколи селяни і міська біднота втікали на території сусідніх воєводств. З Галичини, Волині та Поділля, де експлуатація була особливо жорстокою, вони переходили на Подніпров'я і Лівобережжя. В цих районах кріпацтво ще не набуло масового характеру, що зумовлювало виникнення нових сіл, міст, слобід³⁰. У заяві возного Яна Любецького до Житомирського гродського суду в червні 1646 р. говориться про переселення 57 селян із Далівки і Семенового Кременецького повіту Волинського воєводства «з жонами, з детми и зо всею маетністю»³¹ в с. Мотовилівку Київського воєводства. В тому ж році на Київщину в с. Крим прибуло кілька десятків селянських сімей з володінь волинського магната Яна Стрибеля³².

Особливо непокоїли уряд Речі Посполитої втечі селян і міщан із Подніпров'я на Запоріжжя. В інструкції коронного гетьмана С. Конецпольського коменданту відбудованого Кодацького замку шляхтичу Яну Жолтовському від 24 липня 1639 р. вказувалось: «...не только водой, но и по суше своеволие за пороги проникает, необходимо высылать частые разъезды на околичные пути, тех, кто идет по них ловить и сурово казнить»³³.

За Карпатські гори і навіть до Молдавії втікали селяни західноукраїнських земель. Характерною в даному випадку є скарга шляхтича Стефана Баля від 26 жовтня 1639 р. на орендаря його сіл Кальниця і Струбовиська Руського воєводства Альберта Лещинського. В результаті постійних пограбувань селяни, «подданные угнетенные таким суровым обращением и жестокостью, вынуждены были оставить места, где жили их деды, покинуть родину и вместе с женами, детьми, скотом и всем домашним имуществом убежать на границу Венгрии за горы Карпаты»³⁴.

Десятки тисяч українських селян, міщан і козаків, не змирившись із магнатсько-шляхетським свавіллям, пішли на територію Російської держави.

Одним із проявів боротьби пригноблених з експлуататорами були також захоплення панської землі, хліба і худоби, порубка лісу, самовільна оранка земель і т. д. Незважаючи на стихійність і локальність цих форм протесту, вони переконливо свідчать, що селяни і міська біднота продовжували активно боротися проти посилення феодального гніту. Так, у січні 1640 р. вільшанські селяни порубали ліс шляхтича Олександра Велгорського³⁵. Восени 1642 р. робітні люди туличівського маєтку того ж Володимирського повіту забрали хліб із панського поля: «жита кіп двадцять, пшениці кіп шість, вівса кіп дванадцять, гречки кіп п'ять»³⁶. Від імені шляхтянки Олени Стадницької в 1644 р. скаржився до Львівського гродського суду Владислав Новосельський на міщан Янова, які «беззаконно рубали ліс, ловили рибу», в озерах с. Залісся, а коли одного з них посадили у в'язницю, то «всі міщани збунтувалися»³⁷. Селяни сіл Суходолу, Залісця, Тачачина Волинського воєводства в 1640 і 1642 рр. неодноразово притягались до відповідальності за самовільний покіс луків феодала³⁸. Піддані князя Михайла Чорторійського із с. Жолобова на Волині захопили панську землю. В заяві управителя цього маєтку Яна Хлібовського від 20 серпня 1647 р. вказувалось, що селяни «кгрунты тамошны поорали и сеножати покосили... сена вси покошонные забрали, заграбили и на свой обернули пожыток, до домов своих позавозили»³⁹.

Доведені до крайнього зубожіння і відчаю, селяни часто розправлялись з ненависними панами та їхніми слугами. Поодинці або ж групами вони напали на шляхтичів, про що нерідко йдеться в судових документах. Селяни с. Ольхівці Руського воєводства у вересні 1639 р. побили возного Яна Кордака і Миколау Скулимовського при спробі заарештувати кількох односельців⁴⁰. На початку 1640 р. жителі сіл Ятки і Ягідного Волинського воєводства напали на слуг шляхтича Філіпа Єловицького, «дорогу заступивши киями і іншими обронями гвалт роблячи оних побили потовкли же заледве... поїхати могли»⁴¹. 23 березня 1641 р. до Київського гродського суду надійшла заява від управителя вепрянських буд Казимира Єленського і Яна Лозицького, в якій вказувалося, що селяни сіл Єльцівки і Любовичів Київського воєводства несподівано напали на них, «на двор

выволокши, окрутне, тиранско и немилостиве шаблями и киями и хто чим мог били..., а посеकши и побивши на земли за побитых покинули»⁴².

Нерідко селяни виступали проти панів спільно з робітними людьми. Так, 27 вересня 1642 р. робітні люди Хвеско, Тиміш і Даско, а також трое селян побили слугу володимирського земського писаря Казимира Соколовського⁴³. Влітку того ж року робітні люди Петра Костюковича Іван, Миско і Максим Братирожони порубали ліс володимирського в'їта, а коли слуга зробив спробу їх розігнати, то «заледве від них втік»⁴⁴.

Поодинокі виступи народних мас поступово набували масового характеру, переростали в напади на панські маєтки і двори. Весною 1642 р. «робітний Тарас Хортень з своїми помічниками» з містечка Мосора Луцького повіту розгромив садибу шляхтича Яна Сеченяти в с. Вітоніжі⁴⁵. В грамоті Владислава IV від 21 березня 1643 р. поряд з вимогою до селян с. Хотинця Руського воеводства виконувати феодальні повинності вказувалось на негайну видачу співучасників вбивства місцевого в'їта⁴⁶. Жителі с. Миньківців Київського воеводства влітку 1646 р. розправились з управителем маєтку Тобіашем Грушецьким, а панське майно «збор домовый, кони, быдло, овечки межи себе розделили»⁴⁷. В скарзі шляхтича Стефана Гурського до Житомирського гродського суду від 3 січня 1646 р. зазначалося: «...хлопы простые з староства Черкаского» напали на його маєток поблизу Шандбарового перевозу на р. Ворсклі⁴⁸. В 1647 р. під час заворушень у с. Плоскому Волинського воеводства був убитий шляхтич Михайло Должкевич⁴⁹, а в жовтні 1643 р. — управляючий маєтку в с. Денисів Руського воеводства Павло Розновський⁵⁰.

В актових документах того періоду часто трапляються згадки про локальні збройні виступи. Так, у заяві шляхтича Олександра Клишевського від 5 серпня 1647 р. міститься повідомлення, що селяни Печихвостова і Милятина Волинського воеводства напали на нього із зброєю в руках, побили і відібрали «пинезей готовых золотых двадцать»⁵¹.

Спільно з селянами активну участь у боротьбі з експлуататорами брали жителі міст і містечок. У квітні 1640 р. кількасот міщан Коростишева висту-

пили проти шляхти. Очевидець цих подій А. Калуський писав, що міщани «на квалт ударивши в тумулт всчавши, от дому до дому ходечы, где бы одно колвек веры католицкое кого зналезли... биючи, уржженных панов, Карказана и Хмелевс кого, округне, а немилостиве кийми збили»⁵². Коростишівські міщани закінчили розправу з ненависними панамі на місцевому ринку. В 1643 р. спеціальний суд розглядав справу про збройний виступ проти міської адміністрації 150 львівських ремісників на чолі з шевцем Іваном Коробом і підмайстром шевського цеху Прокопом Живковичем⁵³. Загін повстанців, до складу якого входило більше сотні міщан Кросна Руського воеводства, а також селяни з навколишніх сіл, напав «з палками, косами, рогатинами, шаблями» на маєток шляхтича Станіслава Фарурся⁵⁴. В скарзі магната Петра Потоцького від 2 листопада 1646 р. говорилося, що мешканці Снятина і приміських сіл під керівництвом Леся Войтовича, Василя Хведора, Максима Климко «отважились прежде всего своими уговорами повлиять на многочисленных людей», щоб вони переселилися до кордону Молдавії. Згодом спільно з жителями молдавських сіл «пришли на рассвете в город Снятин и там, подняв бунт... отказавшись от повинования, совершая бесчестные поступки, подошли всей общиной, со всеми своими главарями, вооруженные к ратуше и окружили ее»⁵⁵. Протягом трьох днів місто перебувало в руках повстанців.

Занепокоєність магнатів і шляхти викликали повідомлення про події на Лівобережній Україні. В контракті про здачу в оренду коронним гетьманом міст Гадяча, Лютецьок і Рашави з навколишніми селами на 1644—1647 рр. шляхтичу Мартину Длузькому особливо підкреслювалась небезпека для останнього «казацкого своеволия»⁵⁶. Весною 1645 р. під час виступу козаків Переяславського полку при підтримці місцевого населення вони захопили містечка Носівку, Кобижчу, Козаргород, вибивши з них жовнірські загони, розгромили маєтки чернігівського каштеляна А. Киселя⁵⁷. Одержавши повідомлення про селянські заворушення в Прилуцькій волості Чернігівського воеводства навесні 1647 р., уряд Речі Посполитої надіслав указ місцевим властям про їх придушення⁵⁸.

Своєрідною формою класової боротьби на західноукраїнських землях було опришківство. Протягом

1639—1647 рр. загони опришків неодноразово здійснювали напади на шляхтичів, громили панські маєтки, знищували інвентарі з записами феодальних повинностей. У 1639 р. спільно з селянами вони захопили садибу шляхтича в с. Токарях Руського воеводства і замок магната Моравського. В 1645 р. опришки вчинили напад на маєток Козловського в Гуменищах. Того ж року один із загонів під керівництвом Яна Яворовського активно діяв у районі містечка Риманова⁵⁹. Найбільш масовим був виступ опришків проти шляхтичів Гродковських у жовтні 1644 р. У нападі на маєток в селі Загутин брали участь, крім 300 опришків, яких очолював Степан Солінка, селяни сіл Рокитівців, Хабору, Негова, Микова, Пстронни, Гальмініци, Великих Стружів, Малих Стружів, Загутина, Віслока, Радишичів, Горба і Паніва⁶⁰. Рух народних месників у даний період настільки поширився, що місцеві власті ухвалили ряд спеціальних рішень щодо його придушення⁶¹. Для боротьби з опришками феодалі створювали спеціальні військові загони, які жорстоко розправлялися з непокірними.

В антифеодальній і визвольній боротьбі українського народу особливе місце належало Запоріжжю. Переборюючи численні перешкоди, на Січ постійно прибували селяни і міська біднота. Недаремно в листі Владиславу IV від 27 червня 1636 р. А. Кисіль визнавав, що Запоріжжя являлось «капітулою всіх змовників проти існуючого порядку»⁶². Влітку 1645 р. там визріли реальні умови для нового повстання. Саме із Запорізької Січі почався рух селянсько-козацької армії під керівництвом Богдана Хмельницького.

Отже, як і в попередній період, в 1639—1647 рр. продовжувалися антифеодальні виступи селян, міщан та козаків. Від подач скарг і протестацій на експлуататорів вони все частіше переходили до захоплення панської землі, погрому шляхетських маєтків, розправ над ненависними панами. Вищий прояв класової боротьби у вигляді збройних виступів мав місце в Галичині, на Волині, Покутті. Все це свідчило про зростання незадоволення народних мас існуючими порядками.

2. ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ НА ТЕРИТОРІЮ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЯК ОДНА З ФОРМ ПРОТЕСТУ ПРОТИ СОЦІАЛЬНОГО І НАЦІОНАЛЬНОГО ГНІТУ

В ході антифеодальної боротьби на Україні втечі селян з панських маєтків ставали тим фактом, який помітно впливав на соціальну політику властей. «Могутність феодальних панів, як і всяких взагалі суверенів, — підкреслював К. Маркс, — визначалась не розмірами їх ренти, а числом їх підданих, а це останнє залежить від числа селян, які ведуть самостійне господарство»⁶³. Перед загрозою втрати робочих рук шляхтичі змушені були обмежувати свої надмірні апетити і йти на окремі поступки. Ситуація значно ускладнювалась, коли піддані втікали на територію сусідніх держав.

Перехід українського населення, в основному жителів Лівобережжя, на Слобожанщину і в малообжиті райони південних повітів Росії мав місце ще в XVI ст. Селяни і міщани брали участь у господарському освоєнні нових земель, козаки влаштовувались в порубіжних містах на державну службу або йшли на Дон і спільно з донськими козаками вели боротьбу проти татарських орд. Значно активізувався переселенський рух у першій половині XVII ст. У доповідній записці Розрядного приказу за 1619 р. вказувалось, що в Арзамасі прийнятий 21 козак, Пронську, Коломні та Переяславі-Заліському — по 20⁶⁴. В Тулі в 1614 р. служило 170 козаків, Михайлові — 40 (1616 р.), Дедилові — 30 (1617 р.), Шацьку — 10 (1622 р.) і т. д.⁶⁵ На земському соборі 1621 р. у Москві йшла мова про перехід українського населення в межі Путивльського, Брянського, Торопецького та інших повітів, де «ставят слободы и остроги... занимаются разными промыслами»⁶⁶. Охоче приймали запорізьких козаків на Дону. В 1616 р. запорожець Олексій Шафран розповідав у Москві, що «живет он Олеша на Дону 18 лет: а иные его товарищи живут лет по 5 и 6... а в Запорогах де донских козаков так же много... А повелось де у них то з донскими козаками изстари, что межи себе сходятся и живут вместе в одних куренях»⁶⁷. Рильські воєводи Василь Ромодановський і Григорій Оляб'єв у 1623 р. повідомляли в Розрядний приказ про прибут-

тя 16 селянських сімей із с. Шелигіна Новгород-Сіверського повіту⁶⁸. Влітку 1625 р. із с. Зноби (Чернігівщина) до Севська прийшли «на вечное житъе» декілька селян, які розповіли про підготовку повстання на Україні, прагнення повстанців на випадок поразки перейти на «государево и великого князя Михаила Федоровича всея Руси имя»⁶⁹.

Численні факти переселення українців на територію Російської держави спостерігалися і в 30-х роках XVII ст. Так, у відписці рильського воеводи Олексія Щербатова в Москву від 24 листопада 1631 р. говорилось про прибуття в повіт жителів Вінниці, Володарки, Білої Церкви, Черкас, Переволочної, Гощі, Баришівки, Варви, Березовця, Лохвиці, Ніжина, Сенча⁷⁰. Восени наступного року з Новгород-Сіверського повіту в Рильськ прийшло 173 селянина з сім'ями із сіл Гириново, Кучурівки, Старикового⁷¹; в Севськ — із сіл Олешковичів, Страчова, Гарина; в Путивль — Сахоча, Некрасового, Взметневого⁷². Особам, які прибули до Білгорода в 1636 р. (60 чоловік), власті надали землю для садіб в передмісті за Сіверським Дінцем⁷³. У кінці 1637 р. тисячі учасників селянсько-козацького повстання рушили на територію Росії.

Це не могло не викликати помітного занепокоєння землевласників. Брацлавський воевода М. Потоцький писав у грудні 1637 р. коронному гетьману С. Конєцпольському: «Многократно я к вам, милостивый государь, писал, прося даби вы его королевскому величеству припомнить изволили, чтобы этим своевольцам присек путь к побегу в Москву, и чтоб его королевское величество потребовал от царя выдать всех изменников которые бежали туда... Оная выдача может положить наконец предел своевольствам»⁷⁴. В січні—лютому наступного року він же неодноразово писав воеводам порубіжних міст Росії про видачу втікачів, проте в усіх випадках одержував відмову⁷⁵.

На територію Російської держави переселялися представники всіх станів — селяни, міщани, козаки, в тому числі й старшина, духовенство, дрібна українська шляхта. Прибували як по одному, так і сім'ями, інколи з рухомим майном, худобою, конями, зброєю. Під загальною назвою «черкаси», яка згадується в офіційних документах російських воевод, важко визначити співвідношення різних категорій переселен-

ців, незважаючи на прагнення царського уряду диференційовано підходити до них при направленні на нове місце проживання. Так, у грамоті Розрядного приказу белгородському воеводі Петру Пожарському від 13 березня 1638 р. наказувалося йому розпитувати: «...которые у короля были в службе, и хто в каком чину в службе был; и которые были в мещанех, и на пашне»⁷⁶. Проте така диференціація не завжди вірно відбивала реальну картину соціального складу втікачів, оскільки селяни, мріючи звільнитися від кріпацтва, часто записувалися до міського стану або ж у козацтво.

Цікавими є факти про переселення спільно з українцями білорусів—учасників селянсько-козацького повстання 1637—1638¹рр. У доповідній виписці з Розрядного приказу від 16—19 березня 1638 р. йдеться про прибуття в Курськ білоруських міщан Івана Лафи, Остапа Грочонка і Левка Хижнеченкова⁷⁷. Два білоруських священники переселилися в Чугуїв у складі загону Якова Острянина влітку того ж року⁷⁸. Порятунком від шляхетських переслідувань у Новоселі знайшли вихідці із с. Каменя Новгород-Сіверського повіту білоруси Абакум Кузнець і Дмитро Макаров⁷⁹.

Із «распросных речей», зафіксованих російськими воеводами, можна визначити причини, які змусили людей залишити місця проживання і втікати за десятки і сотні верств. Крім загальних, характерних всьому переселенському руху, втікачами називалися специфічні причини втеч тих чи інших соціальних категорій населення. Так, Яким Ондросов пішов лише тому, що його син у складі селянсько-козацького війська брав участь у бою під Кумейками, а він сам «покиня жену свою, боясь от поляков убойства»⁸⁰. Тим же мотивували свою втечу міщани Животова Київського воеводства Василь Трофимов, Левко Антонов, Іван Ульянов і Богдан Филимонов; Адам Павлов не ризикував залишатися вдома, оскільки він був «у казаков в товарищах казацких»⁸¹.

У кожному конкретному випадку після прибуття в порубіжні російські міста через воеводу в Москву надсилалося прохання на дозвіл прийняти і влаштувати переселенців. Згодом відбувалося прийняття російського підданства через церковну присягу, і зрештою, їх відправляли на визначене урядом місце про-

живання. На перших порах українців поселяли невеликими групами в Курську, Орлі, Воронежі, Кромах⁸². Після розмежування земель між Росією і Річчю Посполитою в середині 40-х років прибули осідали в основному недалеко від кордону. В указі севському воеводі Зам'ятні Леонтьеву від 30 серпня 1646 р. підкреслювалося, що вихідців з України поселяли «в дворцовых селах Комаритцкой волости, где кто исхочет от рубежа в пятидесяти верстах и больше»⁸³.

Відомості про наймасовіше переселення, близько 10 тис. чоловік, відносяться до літа 1638 р. У чолобитній на ім'я царя від запорізького старшини Власа Іванкієва, який очолив перехід, говорилося, що він привіз із собою три гармати, два прапори і литаври⁸⁴. Щоб не викликати ворожу реакцію польського короля, російський уряд, очевидно, вважав недоцільним прийняти таку кількість людей одночасно. Справа з документальним оформленням затяглася на багато місяців, у результаті чого частина українців повернулася назад, а ті, хто залишився, розселився в п'яти містах — Путивлі, Корочі, Лівнах, Єльці та Усерді. Характерно, що козацька старшина, як правило, включала питання про місце нового проживання в петиції до царя, зокрема, В. Іванкієв «отобрав с собою лутчих людей», поселився в Усерді⁸⁵.

Яблоновський воевода Дмитро Львов 29 червня 1638 р. доповідав у Розрядний приказ про прихід в Белгород понад 4 тис. українців, які мали намір оселитися в місті Корочі. Російський уряд дав позитивну відповідь, вказавши при цьому, щоб їх приймали нарівні з російськими людьми «в стрельцы и казаки, и в пушкари, а жалованья давать против казаков и стрельцов, а в то число стрельцов и казаков написать, а принимать добрых женатых и з животы... чтобы двory строили и пашню пахали»⁸⁶.

Третє велике переселення в червні 1638 р. очолив гетьман Яків Острянин*. Після невдалого бою під Жовнином він із сотнею козаків вирвався з оточення. Біля Миргорода до них приєдналися «запорожских черкас, которые были на чате с 1000 человек», а також селяни і міщани⁸⁷. Воевода П. Пожарський

* В результаті міжусобної боротьби казацької старшини він був убитий у Чугуєві в 1641 р.

повідомляв, що всього в Белгород прийшло близько 3 тис. чоловік⁸⁸. Ці події знайшли висвітлення в науковій літературі, але дослідники, як правило, звертали увагу лише на характер прийому і влаштування українців, підкреслюючи заснування ними міста Чугуєва. Слід зазначити, що до цієї важливої справи були причетні не лише переселенці з України. У грамоті з Розрядного приказу від 10 серпня 1638 р. тульському воєводі Івану Черкаському говорилося: «Гетман бы, и полковники, и сотники, и всякие служилые люди черкасово войска, и мещане шли на Чагуево з женами, и з детьми, и со всеми своими животы вместе с Максимом Лодыженским (белгородським дворянином. — Авт.) и с нашими служилыми людьми, и на Чюгуево строились на вечное житье»⁸⁹. Отже, місто зводилося спільними силами українців і росіян, як один з головних форпостів у боротьбі проти татарської агресії.

Справді, жителям Чугуєва нерідко доводилося вступати в бій з кочівниками. Про один з них йшла мова у відписці чугуївського воєводи Петра Щетиніна в Розрядний приказ від 1 липня 1640 р. Цей документ свідчить про спільні дії російських служилих людей на чолі з Наумом Ізвізцовим і українських козаків під керівництвом Я. Острянина. 29 травня вони «с тотары билися и побили... на приступе татар многих людей и переранили»⁹⁰.

Існуючі документальні матеріали дозволяють уточнити ще одну істотну деталь щодо соціальних категорій переселенців. У повідомленні з Розрядного приказу про наділення землями українців на Чугуївському городищі прямо вказувалось, що серед них були «полковники, и черкасы, и мещане, и пашенные люди»⁹¹. Строкатий соціальний склад прибулих свідчив про небажання примирятися з порядками, які існували на Україні, як безпосередніх підданих панів — селян і міської бідноти, так і заможного козацтва та старшини.

Значна кількість українців, насамперед учасників селянсько-козацького повстання, пішла на Дон. Після героїчної оборони на Старці на Дон пішов на чолі великого загону Д. Гуня. Посли Речі Посполитої в Москві Матіаш Стахорський і Христофор Раецький називали його разом з Я. Острянином головним організатором переселенського руху в Росію⁹². Мужній

козацький ватажок в наступні роки неодноразово виступав спільно з донськими козаками проти турецьких і татарських завойовників. У відписці воронезького воеводи Мирона Вельямінова в Посольський приказ від 19 червня 1640 р. міститься повідомлення про похід на Чорне море російських і українських козаків на чолі з Гункою Черкашенином⁹³.

Донський отаман Михайло Татарин розповідав у Москві, що весною 1638 р. на Дону перебувало близько 10 тис. запорожців⁹⁴. Багато з них брали активну участь у штурмі Азова влітку 1637 р., в результаті якого могутня фортеця була відвойована у турецьких феодалів. Чугуївський воевода П. Щетинін 7 травня 1640 р. писав у Москву: «Веснею порою в розных месяцах и числах из литовских многих городов мимо Чугуева ходят черкасы на Дон и литовские люди человек по тритцати и по дватцати и больши и менши, да Чугуева, а государь приходят пеши, а с Чугуева ходят на Донцом»⁹⁵. Сухопутній шлях був небезпечним, оскільки в степу часто зустрічалися татарські орди. В травні 1646 р. донський отаман Тимофій Іванов розповідав про випадок, коли «шли|из Запорог черкасы на Дон человек с четыреста и у них татарове отогнали на стану лошади, и они де и пеши на Дон пришли»⁹⁶.

Переселення великих груп людей відбувалося не часто. В документах, як правило, зустрічаються повідомлення про прихід у російські порубіжні міста по кілька десятків чоловік на чолі з «отаманом». Багато таких загонів прибуло восени 1639 р. під керівництвом Тараса Миколаєва, Михайла Лійки, Богдана Тарасова, Лавріна Фоміна, Івана Лебединського, Степана Лук'янова та ін.⁹⁷ Обрана ними тактика була найбільш виправданою, оскільки невеликі рухливі групи втікачів легко могли переховуватися від переслідувачів. Шляхтичі неодноразово влаштовували погоні з метою повернення підданих у свої маєтки. Власник великих латифундій на Лівобережжі магнат Я. Вишневецький в 1647 р. відіслав загін за роменськими селянами аж до Путивля⁹⁸.

В історичній літературі, як правило, перераховувалися лише російські міста, куди прибули українці, і вказувалось лише на їх вихід із «различных мест Украины»⁹⁹. Це пояснюється дослідженням в основному питань про переселення безпосередніх учасни-

ків повстань. Крім того, дані про прихід біженців фіксувалися насамперед в порубіжних містах — Путивлі, Севську, Рильську, Белгороді, звідки останні направлялися на поселення у визначені властями райони. Вивчення нових документальних джерел, зокрема розповідей окремих переселенців, зафіксованих російськими воеводами, дозволяє прослідкувати основні напрями втеч, належність їх учасників до певних соціальних груп, а в окремих випадках з'ясувати навіть етнічну приналежність.

Із донесень пативльського воеводи М. Плещеева в Москву за березень—червень 1638 р. видно, що основна маса переселенців — це жителі Полтавщини — Гадяча, Лохвиці, Лубнів, Миргорода, Зінькова, Чернух, Хорола та Чернігівщини — Батурина, Бикова, Варви, Прилук, Синця, Ніжина¹⁰⁰. В Севську в цей же період найбільше зустрічалося вихідців з Правобережжя — Білої Церкви, Трилісів, Животова, Тульчина, Корсуня, Черкас, сіл Тележинці, Вонзинова Київського воеводства, а також Миргорода, Ніжина, Говтви¹⁰¹. В доповідній записці до Розрядного приказу підкреслювалося про прибуття в Курськ жителів Гадяча, Говтви, Ромен, Корсуня¹⁰². Як правило, в більшості випадків переселенці називали місцями попереднього проживання міста і містечка. Проте це не означає, що серед них переважало міське населення, оскільки до нього зачисляли себе жителі тих чи інших повітів, або ж міських околиць — селяни і козаки. Про перевагу кріпаків серед втікачів, особливо підданих магнатів Я. Вишневецького і О. Конєцпольського, говорив у Москві в 1647 р. польський посол А. Кисіль. Він вимагав повернення в першу чергу «мужиков деревенских пахотных»¹⁰³.

Географію переселенського руху істотно доповнюють так звані «поручні» записи українців при вступі на державну службу. В царській грамоті дворянам Ждану Кондиреву і Михайлу Шишкіну, направленим у порубіжні міста на початку 1646 р. з метою організації набору 3 тис. «ратных людей» для відправки на Дон, суворо заборонялося приймати селян, навіть в тому випадку, якщо «который станет от холопства и отпираться и называть себя вольным, и таких спорных не принимать»¹⁰⁴. Отже, в списки потрапляли, в основному, козаки і міщани. Як правило, в «десятки» записувались земляки — жителі Полтави, Ро-

мен, Гадяча, Лохвиці, Ніжина, однак досить часто в них зустрічаються вихідці з різних міст. Так, в одній десятці були: Григорій Пофомов із Богуслава, Михайло Іванов і Юрій Микифоров з Черкас, роменчани Юрій і Матвій Микулаєви, Степан Ондреев з Корсуня, глухівець Лаврентій Михайлов. Інша складалася з жителів Гадяча, Боровиці, Лубнів, Миргорода, Олешні, Чигирина ¹⁰⁵.

Під час переговорів у Москві в квітні—травні 1640 р. польські послы М. Стахорський і Х. Раецький вимагали повернути 20 тис. українців, вказуючи місця їх нового проживання під Лівнами, Яблоновом, Новоселем, Мценськом, Осколом, Валуйками, Воронежем, Михайловом, Рильськом, Курськом, Путивлем та іншими містами. На жаль, неможливо точно визначити кількість учасників переселенського руху в 1639—1647 рр. Конкретні дані є лише про кількість населення українських слобід у порубіжних містах. Так, на літо 1641 р. у Воронежі, Корочі, Курську, Усерді та Яблонові проживало 1116 чоловік, перебуваючих на державній службі ¹⁰⁶. Якщо врахувати членів їх сімей, то загальна кількість у п'яти містах досягала 3 тис. чоловік. Що стосується Слобожанщини, то там реєстрація проводилася вибірково і не завжди охоплювала всіх прибувавших. Приведені в дослідженні А. Г. Слюсарського дані непереконливі (близько 10 тис. за 1640—1647 рр.), оскільки не підтверджуються документально ¹⁰⁷.

У розповідях багатьох переселенців мали місце скарги, в яких причини втеч і переходів вмотивовувалися насадженням католицизму і уніатства на українських землях. Гадяцькі міщани розповідали курському воеводі Данилу Яковлеву в березні 1638 р.: «Во всех де литовских (українських.— Авт.) городех руские веры всяких литовских людей и их жон и детей, которые от християнские веры не отступают и в латынскую и в папешскую веру не проврощаютця, поляки и черкасы, которые пристали к полякам, побивают разными казньми» ¹⁰⁸. Священик Густинського монастиря Пафнутій скаржився у Путивлі властям, що навіть митрополит П. Могила дав присягу «королю и всем паном радным и арцыбискупом ляцким, что ему хрестьянскую веру ученьем своим попрасть оставить всее службу церковную по повеленью папы римского римскую веру, и церкви крестьянские

во всех польских и литовских городех превратить на костелы ляцкие, и книги руские все вывезть»¹⁰⁹. Ще в 1626 р. у Путивль прийшло десять «старців» Мгарського монастиря з проханням про прийняття російського підданства, яке згодом було задоволене¹¹⁰. Туди ж влітку 1638 р. прибули з Густинського монастиря дев'ять священників, 57 монахів і «крестьян монастырських 11 человек с женами и з {детьми», а також близько 50 монашок Покровського монастиря¹¹¹. В Брянську знайшли порятунок від утисків ксьондзів православні монахи з Прилук і Трахтемирова¹¹².

Російський уряд приймав під захист українське населення. У Москві відхиляли вимоги польських послів про повернення біженців, посилаючись на відсутність у Поляновському договорі (1634 р.) відповідного пункту. Переселенці одержували матеріальну допомогу у вигляді грошового «жалованія за виход», а також наділялися землею, бортними угіддями і луками для обзаведення господарством. При цьому завжди враховувалася їх станова належність. Характерним у цьому плані є документ про влаштування українців на Чугуївському городищі: «Указал государь дати на пашню земель гетману 120 чети, сыну его 40 чети, войсковому есаулу 50 чети, войсковому дьячку 40 чети, сотникам 10-ти человекам по 30-ти и по 5-ти чети, пятидесятникам 9-ти человеком по 30-ти чети, десятником 102-м человеком по 20-ти и 5-ти чети, рядовым 887-ми человеком по 20-ти чети»¹¹³.

В юридичному відношенні прибулі селяни зачислялися до розряду державних, міщани і козаки прирівнювалися в правах з російським козацтвом, яке перебувало на сторожовій службі. Священники оселялися в українських слободах і одержували платню й землю від уряду, а монахи розподілялись по російських монастирях.

Широкого застосування набула праця ремісників, які здавна славилися своїм професійним мистецтвом, — мірошників, бондарів, колісників, котлярів, селітряних майстрів та ін.

Російський уряд задовольняв прохання українців про зміну роду діяльності. Влітку 1639 р. було дано позитивну відповідь на петицію Якова Іваницького, який від імені 35 чоловік звертався з приводу переводу «с береговой службы» в Тулі (охорона річко-

вих переправ і бродів від нападів кримських татар) на сторожову прикордонну в Валуйки. Переселенням в Орлі дозволили звільнитися від виконання стрілецької служби і перейти на «службу конскую»¹¹⁴. Крім того, українцям надавались різні пільги, зокрема право безмитної торгівлі, звільнення від податків, свобода заняття промислами, але в кожному конкретному випадку вимагався спеціальний дозвіл властей. Так, у грамоті з Розрядного приказу курському воеводі Івану Бутурліну підкреслювалося право для українських переселенців не платити торгове мито в Курську, а російським купцям у Чугуєві. Прибулим в Усерд дозволялося займатися промислами в навколишніх степах, а жінкам і дітям ходити в міста для найму на роботу¹¹⁵. Українці брали безпосередню участь в будівництві оборонних рубежів на півдні Росії та організації сторожової служби.

В офіційних документах воевод російських порубіжних міст просліджується географія переселенського руху. Крім окремих випадків, коли мова йшла про великі групи учасників повстання, жителі Лівобережжя йшли в основному в Белгород, Курськ, Путивль і на Слобожанщину. Населення Правобережжя і частково Черігівщини направлялось, як правило, на північний схід до Севська і Рильська.

Отже, однією з форм протесту проти соціального і національного гніту на Україні в 1639—1647 рр. стали втечі від експлуататорів, зокрема, на територію Російської держави. Найбільш масового характеру вони набувають у ході й після поразки селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр. Відхід з рідної землі кількох десятків тисяч українських селян, міщан і козаків свідчить про зростання протесту проти панування шляхетської Польщі на Україні.

Таким чином, боротьба народних мас України проти феодально-кріпосницького і національно-релігійного гніту в 1639—1647 рр. продовжувалась у самих різноманітних формах. Однією з наймасовіших стало переселення українських селян, міщан та козаків на територію Російської держави. Антифеодальний рух супроводжувався розширенням соціальної бази його учасників, що наочно свідчило про дальше загострення протиріч у тогочасному суспільстві.

ВИСНОВКИ

Польсько-шляхетське панування на Україні в першій половині XVII ст. справляло гальмівний вплив на її економічний, політичний і культурний розвиток. Посилення експлуатації селян та міщан, обмеження прав козацтва супроводжувалися насадженням католицизму та уніатства. Польські магнати, шляхта та їхні духовні наставники — ксьондзи прагнули полонізувати українське населення, проводили політику денаціоналізації.

Наступ панівного класу на соціальні інтереси трудового населення привів до піднесення класової боротьби, яка тісно перепліталася з визвольним рухом, спрямованим проти іноземного гніту. Вищими її проявами стали повстання 20—40-х рр. XVII ст., очолювані Марком Жмайлом, Тарасом Федоровичем, Іваном Сулимою, Павлом Бутом, Яковом Острянином, Дмитром Гунєю. Ці народні рухи знаменували початок нового етапу в історії боротьби українського народу за соціальне та національне визволення. Повстанці виступили значною військовою силою, а їхні керівники висували гасла, в яких поряд із соціальними ставилися завдання вирішення етнополітичних питань. Селянсько-козацькі повстання охопили велику територію українських земель. Це зумовлювалось, насамперед, характером сприйняття населенням Подніпров'я та Лівобережжя дальшого поширення кріпосницьких порядків і близькістю Запорізької Січі — своєрідного каталізатора класових битв на Україні.

Поряд із селянством — головною рушійною силою — у повстаннях брали участь міська біднота і нереєстрове козацтво. До боротьби приєднувалися і реєстрові козаки, проте їхня позиція, насамперед старшини, відзначалася непослідовністю, схильністю

до компромісу з властями заради збереження своїх привілеїв.

Відсутність єдиного керівництва на територіях, охоплених діями повстанців, нечіткість формулювань в універсалах, листах і грамотах, завдань та перспектив боротьби, традиційна локальність та стихійність селянських виступів, військова перевага шляхти призвели до поразки цих антифеодальних рухів.

Селянсько-козацькі повстання розхитували і послаблювали феодально-кріпосницьку систему, готували відповідний ґрунт для подальшої боротьби народних мас України, кульмінацією якої стала визвольна війна 1648—1654 рр. У ході антифеодальних рухів формувалися соціально-політичні погляди їх учасників, здобувався досвід класової боротьби, поглиблювалося розуміння її мети і завдань. В горнилі антифеодальних рухів зростала плеяда талановитих ватажків народних мас. Зміст їхніх закликів об'єктивно репрезентував животрепетні інтереси широких суспільних верств і був найбільш близьким їх соціальним ідеалам, що фокусувалися на знищенні феодальної експлуатації, створенні на місцях органів селянсько-козацького самоврядування, визволенні України від іноземного панування.

Історичним рішенням Переяславської ради 1654 р. передував довготривалий процес зміцнення традиційних українсько-російських зв'язків, що яскраво проявилось під час народних повстань. Боротьба проти національно-релігійного гніту, яка була своєрідною формою руху за збереження української народності, її мови, культурних надбань, поєднувалася з прагненням до возз'єднання України з Росією.

Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни мали також міжнародний резонанс. Відсіч українського народу шляхетсько-католицькій експансії сприймалася в Європі як одна з ланок зростаючої боротьби проти реакційних сил контрреформації.

Висвітлення розвитку класової боротьби на Україні в 1639—1647 рр. заперечує антинаукову теорію буржуазних істориків про існування так званого «періоду золотого спокою». Цей час став важливим етапом консолідації сил українського народу, підготовки необхідних умов для визвольної війни 1648—1654 рр., яка завершилася возз'єднанням України з Росією.

ПРИМІТКИ

Передмова

¹ *Ленін В. І.* Про державу // Повн. збір. творів. — Т. 39. — С. 71.

² *Ленін В. І.* Карл Маркс // Повне збір. творів. — Т. 26. — С. 50.

³ *Ригельман А. И.* Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще. — М., 1847; *Симоновский П. И.* Краткое описание о казацком малороссийском народе и о военных его делах. — М., 1847; *Маркевич Н. А.* История Малороссии: В 5 т. — М., 1842. — Т. 3.; *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России: В 3 ч. — М., 1830. — Ч. 1.

⁴ *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий // Собр. соч.: Ист. моногр. и исслед. — Спб., 1904. — Кн. 4, т. 9.; *Костомаров Н. И.* Борьба украинских казаков с Польшею в первой половине XVII века до Богдана Хмельницкого // Отеч. зап. — 1856. — Т. 108, кн. 9. — С. 195—254; *Каманин И. М.* К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — Киев, 1894. — Кн. 8, отд. 2. — С. 57—115.

⁵ *Кулиш П. А.* Польско-казацкая война 1638 г. // Отеч. зап. — 1864. — Т. 156, кн. 9. — С. 327—355; Кн. 10. — С. 513—543. *Кулиш П. А.* Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого // Рус. образование. — 1895. — № 4. — С. 642—682; № 5. — С. 179—205.

⁶ *Антонович В. Б.* Коротка історія козаччини. — Коломия, 1912; *Грушевський М. С.* Історія України—Руси. — К., Львів. — 1913. — Т. 8, ч. 1.

⁷ *Соловьев С. М.* Малороссийское казачество до Хмельницкого // Рус. вестн. — 1859. — Т. 23, кн. 2. — С. 177—196; *Жукович П. Н.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией. — Спб., 1912. — Вып. 6.

⁸ *Rawita-Gawroński F.* Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII wieku. — Warszawa, 1923; *Czotowski A.* Kudaś: Przyczynek do założenia i upadku twierdzy // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1926. — Т. 40. — С. 161—184; *Konopczyński W.* Dzieje Polski nowożytnej (1506—1648). — Warszawa — Kraków, 1936. — Т. 1.

⁹ *Czarnowski T.* Ukraina i Zaporozże czyli historia kozaków. — Warszawa, 1854. — Т. 1; *Tomkiewicz W.* Powstanie kozackie w roku 1630 // Przegląd Powszechny. — 1930. — Т. 187. — С. 104—128; *Tomkiewicz W.* Bitwa pod Kumejkami // Przegląd Historyczno-Wojskowościowy. — 1937. — Т. 9. — С. 239—261; *Tomkiewicz W.* Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638 // Kwartalnik Histo-

guczny. — Lwów. — 1930. — Т. 44. — С. 125—175; *Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612—1651)*. — Warszawa, 1933.

¹⁰ *Багалей Д. И.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887.

¹¹ *Юркевич В.* Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. — К., 1932.

¹² *Чернышевский Н. Г.* Современное обозрение // Полн. собр. соч. — М., 1948. — Т. 4. — С. 806—885.

¹³ *Шевченко Т. Г.* Тарасова ніч // Повне збір. творів. — К., 1951. — Т. 1. — С. 63—67.

¹⁴ *Рубинштейн Н. Л.* Классовая борьба на Украине в XVII в. // Борьба классов. — 1936. № 4. — С. 35—46; *Петровський М. Н.* Дмитро Тимошевич Гуня — керівник повстань проти гніту шляхетської Польщі в XVII ст. // Комсомол. пропагандист. — 1940. — № 1. — С. 52—56; *Шутой В. Е.* Народное восстание на Украине против панской Польши в 1637—1638 годах // Ист. журн. — 1939. — № 5. — С. 65—80.

¹⁵ *Гуслистый К. Г.* Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI—30-ті роки XVII ст.) // Нариси з історії України. — К., 1941. — Вип. 3.

¹⁶ *Гуслистый К. Г.* Крестьянско-казацкие восстания на Украине в 30-х годах XVII века // Воссоединение Украины с Россией 1654—1954. — М., 1954. — С. 54—77; *Шутой В. Е.* Канун освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.: Крестьянско-казацкое восстание на Украине 1637—1638 гг. // Ист. зап. — 1954. — Т. 46. — С. 230—277; *Чевелев А.* Народные восстания на Украине против панской Польши в 30-х годах XVII в. // Ставрополье. — 1954. — № 11. — С. 152—167.

¹⁷ *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. — Киев, 1957.

¹⁸ *Михайлина П. В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654 рр.) — К., 1975.

¹⁹ *Wójcik Z.* Dzikie pola w ogniu: O kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1960; *Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592—1646. — Warszawa, 1978; *Serczyk W.* Na dalekiej Ukrainie: Dzieje kozaczyzny do 1648 roku. — Kraków, 1984.

²⁰ *Нетоцаев В. И.* Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу (кінець XVI—перша половина XVII ст.) // Наук. зап. Ужгород. ун-ту. — Ужгород, 1954. — Т. 9. — С. 3—89; *Флоря Б. Н.* Народно-освободительное движение на Украине и в Белоруссии (20—40-е годы XVII в.). Его политическая идеология и цели // *Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. — М., 1982. — С. 195—226; *Смолий В. А.* Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII—XVIII ст.). — К., 1985.

²¹ *Акты Московского государства*. — Спб., 1890. — Т. 1; Спб., 1894. — Т. 2 (далі: АМГ); *Архив Юго-Западной России*. — Киев, 1883. — Ч. 1, т. 6; Киев, 1861. — Ч. 2, т. 1; Киев, 1863. — Ч. 3, т. 1; Киев, 1876. — Ч. 6, т. 1; Киев, 1886. — Ч. 7, т. 1; Киев, 1907. — Ч. 8, т. 5 (далі: Архив ЮЗР); *Жерела до історії України—Руси*. — Львів, 1908. — Т. 8; *Русская историческая библиотека*. — Спб., 1898. — Т. 18; Спб., 1906. — Т. 24 (далі: РИБ); *Історія України в документах і матеріалах*. — К.,

1941. — Т. 3; *Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр.*: 36. документів (1639—1648 рр.). — К., 1946; *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы*: В 3 т. — М., 1954. — Т. 1; *Соціальна боротьба у місті Львові в XVI—XVIII ст.*: 36. документів. — Львів, 1961 та ін.

²² *Центральний державний архів давніх актів.* — Ф. 79, 124, 181, 210 (далі: ЦДАДА); *Центральний державний історичний архів УРСР* в м. Києві. — Ф. 11, 25, 28, 1230, КМФ 15 (далі: ЦДІА УРСР); *Центральний державний історичний архів УРСР* в м. Львові. — Ф. 9, 15, 309, 765 (далі: ЦДІА УРСР (Львів)); *Державна ордена Леніна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна*: Відділ рукописів (Ф. 152, 205) (далі: ДБЛ СРСР ВР); *Бібліотека АН СРСР* в м. Ленінграді. — Ф. Колекція рукописних збірників XVII—XVIII ст. (далі: БАН СРСР ВР); *Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна.* — Ф. Зібрання Товариства любителів давньої писемності (далі: ДПБ СЦ ВР); *Центральна наукова бібліотека АН УРСР ім. В. І. Вернадського.* — Ф. 1, 2, 8 (далі: ЦНБ АН УРСР ВР); *Львівська наукова бібліотека АН УРСР ім. В. Стефаніка.* — Ф. Оссолінських, Сапер (далі: ЛНБ АН УРСР ВР).

²³ *Летопись* Григорія Грабянки. — Киев, 1854; *Величко Самойл.* Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в.: В 4 т. — Киев, 1864. — Т. 4; *Южнорусские летописи.* — Киев, 1856. — Т. 1; *Львівський літопис // Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. — К., 1970. — С. 99—124; *Літопис Самовидця.* — К., 1971.

²⁴ *Дневник Симеона Окольского 1637—1638 гг. // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.* — Киев, 1896. — Вып. 2. — С. 168—288; *Шевалье П.* История войны казаков против Польши. — К., 1960; *Боплан Г.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен // *Жовтень.* — 1981. — № 4. — С. 54—88.

Розділ І

¹ *Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією.* — К., 1954. — С. 5.

² *Енгельс Ф.* Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 7. — С. 375.

³ *Історія народного господарства Української РСР*: В 3 т., 4 кн. — К., 1983. — Т. 1. — С. 118, 119.

⁴ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 18, 19.

⁵ *Історія народного господарства Української РСР.* — Т. 1. — С. 120.

⁶ *Ленін В. І.* Про державу // Повне збір. творів. — Т. 39. — С. 72.

⁷ *БАН СРСР ВР*, спр. 17.16.6, арк. 1 зв.; *Памятники*, изданные временною комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1898. — Т. 1—2. — С. 246.

⁸ *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 52.

⁹ *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 112.

¹⁰ *Архив ЮЗР.* — Ч. 2. — Т. 1. — С. 208, 209.

¹¹ *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 150.

- ¹² *Літопис Самовидця*. — С. 51.
- ¹³ *Михайлина П. В.* Вказ. праця. — С. 50, 51.
- ¹⁴ *Баранович А. И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в.: Социально-экономические предпосылки войны. — М., 1959. — С. 79; *Бойко І. Д.* Селянство України в другій половині XVI—першій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 59—61.
- ¹⁵ *Бойко І. Д.* Вказ. праця. — С. 64, 65.
- ¹⁶ *Там же.* — С. 67.
- ¹⁷ *Історія народного господарства Української РСР.* — Т. 1. — С. 126.
- ¹⁸ *Там же.* — С. 138.
- ¹⁹ *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 34.
- ²⁰ *Баранович А. И.* Указ. соч. — С. 139; *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 34.
- ²¹ *Михайлина П. В.* Вказ. праця. — С. 27.
- ²² *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 154, 164, 213.
- ²³ *Енгельс Ф.* До історії прусського селянства // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 237.
- ²⁴ *Енгельс Ф.* Марка // Там же. — Т. 19. — С. 330.
- ²⁵ *Бойко І. Д.* Вказ. праця. — С. 11—259; *Історія селянства Української РСР*: В 2 т. — К., 1967. — Т. 1. — С. 104—137.
- ²⁶ *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 16.
- ²⁷ *Архив ЮЗР.* — Ч. 6. — Т. 1. — С. 463, 464.
- ²⁸ *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 24.
- ²⁹ *Боплан Г.* Вказ. праця. — С. 57.
- ³⁰ *Історія Києва*: В 3 т., 4 кн. — К., 1986. — Т. 1. — С. 258.
- ³¹ *Архив ЮЗР.* — Ч. 7. — Т. 1. — С. 351.
- ³² *Михайлина П. В.* Вказ. праця. — С. 47.
- ³³ *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 39.
- ³⁴ *Енгельс Ф.* Про розклад феодалізму і виникнення національних держав // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 389.
- ³⁵ *Історія України в документах і матеріалах.* — Т. 3. — С. 41, 42.
- ³⁶ *Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка* // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Вып. 2. — С. 159.
- ³⁷ *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 8, спр. 158 м (200). — С. 47.
- ³⁸ *Там же.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 135.
- ³⁹ *Там же.* — Арк. 62 зв.
- ⁴⁰ *Там же.* — Арк. 62.
- ⁴¹ *Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyskiego.* — Kraków, 1870. — S. 417.
- ⁴² *Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією.* — С. 7.
- ⁴³ *Маркс К., Енгельс Ф.* Німецька ідеологія // Твори. — Т. 3. — С. 72.
- ⁴⁴ *Смирнов И.* Восстание Болотникова (1606—1607). — М., 1951. — С. 124.
- ⁴⁵ *Якубович В.* Мещане и селяне Брацлавского староства в борьбе с польской старостинской властью за свободу и земельную собственность в XVI—XIX вв. // Труды Подольского

церковно-археологического общества. — Каменец-Подольский, 1911. — Вып. 11. — С. 31—35.

⁴⁶ *Архив ЮЗР.* — Ч. 8. — Т. 5. — С. 348.

⁴⁷ *Жерела до історії України—Руси.* — Т. 8. — С. 110.

⁴⁸ *Voluntina legum.* — Petersburg, 1859. — Т. 3. — С. 16.

⁴⁹ *Архив ЮЗР.* — Ч. 3. — Т. 1. — С. 188, 189.

⁵⁰ *Каманин И. М.* Очерк гетмана Петра Сагайдачного. — Киев, 1901. — С. 10.

⁵¹ *Voluntina legum.* — Т. 1. — С. 122.

⁵² *Źródła dziejowe.* — Warszawa, 1894. — Т. 20. — С. 78—79.

⁵³ *Жерела до історії України—Руси.* — Т. 8. — С. 166.

⁵⁴ *Там же.* — С. 174.

⁵⁵ *Pisma Stanisława Żółkiewskiego.* — Lwów, 1861. — С. 277.

⁵⁶ *Михайлина П. В.* Вказ. праця. — С. 98.

⁵⁷ *Архив ЮЗР.* — Ч. 3. — Т. 1. — С. 258.

⁵⁸ *Історія України в документах і матеріалах.* — Т. 3. — С. 43.

⁵⁹ *Sobieski J.* Pamiętnik wojny Chocinskiej. — Petersburg, 1854. — С. 44.

⁶⁰ *Жерела до історії України—Руси.* — Т. 8. — С. 288.

⁶¹ *Там же.* — С. 285.

⁶² *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 55.

⁶³ *Там же.* — С. 64.

⁶⁴ *Мыцык Ю. А.* Новые данные о черноморских походах запорожского казачества против Османской империи и Крымского ханства в конце XVI—первой половине XVII в. // *Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века.* — Ростов-на-Дону, 1986. — С. 131.

⁶⁵ *Дневник похода против казаков запорожских // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.* — Киев, 1896. — Вып. 2. — С. 132.

⁶⁶ *Kronika Pawła Piaseckiego.* — С. 321.

⁶⁷ *Дневник похода против казаков запорожских.* — С. 138.

⁶⁸ *Там же.* — С. 136.

⁶⁹ *Sergzyk W.* Op. cit. — С. 262.

⁷⁰ *Архив ЮЗР.* — Ч. 3. — Т. 1. — С. 285—291.

⁷¹ *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 62.

Розділ II

¹ *Voluntina legum.* — Т. 3. — С. 294.

² *Голобуцкий В. А.* Указ. соч. — С. 204.

³ *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.* — Вильно, 1870. — Т. 7. — С. 87.

⁴ *ЦДАДА.* — Ф. 124, оп. 1, спр. 1. — Арк. 6.

⁵ *АМГ.* — Т. 1. — С. 215.

⁶ *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 82.

⁷ *Львівський літопис.* — С. 106.

⁸ *Там же.* — С. 105.

⁹ *ЦДІА УРСР.* — Ф. 11, оп. 1, спр. 8. — Арк. 835; *ДБЛ СРСР ВР.* — Ф. 205, спр. 79. — Арк. 16 зв.; *ДПБ СЩ ВР.* — Спр. FIV. 56. — Арк. 12 зв.

¹⁰ *Гуслистый К. Г.* Крестьянско-казацкие восстания на Украине в 30-х годах XVII века. — С. 61.

¹¹ *ДБЛ СРСР ВР.* — Ф. 152, спр. 32. — Арк. 94.

¹² *Жерела до історії України—Руси.* — Т. 8. — С. 341, 342.

- ¹³ ЦНБ АН УРСР ВР. — Ф. 1, спр. 58156. — Арк. 1.
- ¹⁴ Жерела до історії України—Руси. — Т. 8. — С. 347.
- ¹⁵ Крип'якевич І. П. Вказ. праця. — С. 72.
- ¹⁶ Львівський літопис. — С. 106; *Kronika Pawła Piaseckiego*. — S. 346; *Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza*. — Warszawa, 1846. — Т. 1. — С. 154.
- ¹⁷ *Воссоединение Украины с Россией*. — Т. 1. — С. 82.
- ¹⁸ Цит. по: *Нетоцаев В. І.* Вказ. праця. — С. 74.
- ¹⁹ Львівський літопис. — С. 106.
- ²⁰ *Akta grodzkie i ziemskie*. — Lwów, 1909. — Т. 20. — С. 289 (далі: АЗЗ).
- ²¹ *Архив ЮЗР*. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 312, 313; *Воссоединение Украины с Россией*. — Т. 1. — С. 87, 88.
- ²² *Жукович П. Н.* Указ. соч. — С. 76.
- ²³ *Архив ЮЗР*. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 297; *Воссоединение Украины с Россией*. — Т. 1. — С. 79, 80.
- ²⁴ *Жукович П. Н.* Указ. соч. — С. 77.
- ²⁵ *Архив ЮЗР*. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 299—301.
- ²⁶ ЦДІА УРСР. — Ф. 11, оп. 1, спр. 8. — Арк. 36.
- ²⁷ *Там же*. — Арк. 425 зв.
- ²⁸ *Там же*. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 142. — Арк. 76.
- ²⁹ *Там же*. — Ф. 11, оп. 1, спр. 8. — Арк. 757.
- ³⁰ *Воссоединение Украины с Россией*. — Т. 1. — С. 88, 89.
- ³¹ ЦДІА УРСР. — Ф. 11, оп. 1, спр. 8. — Арк. 838.
- ³² *Кулиш П. А.* Матеріали для історії воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 1. — С. 317.
- ³³ ЦДАДА. — Ф. 124, оп. 1, спр. 1. — Арк. 1.
- ³⁴ ЦНБ АН УРСР, ВР. — Ф. 1, спр. 5475. — Арк. 65.
- ³⁵ ДБЛ СРСР ВР. — Ф. 152, спр. 32. — Арк. 94.
- ³⁶ *Історія України в документах і матеріалах*. — Т. 3. — С. 117.
- ³⁷ Львівський літопис. — С. 106.
- ³⁸ ЦДІА УРСР. — Ф. 11, оп. 1, спр. 8. — Арк. 516, 517, 590 зв., 635 зв. та ін.
- ³⁹ Жерела до історії України—Руси. — Т. 8. — С. 347.
- ⁴⁰ *Жукович П. Н.* Указ. соч. — С. 73.
- ⁴¹ Львівський літопис. — С. 106.
- ⁴² *Кулиш П. А.* Матеріали для історії воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 315.
- ⁴³ *Воссоединение Украины с Россией*. — Т. 1. — С. 109.
- ⁴⁴ ЛНБ АН УРСР ВР. — Ф. Сапег, спр. 157/Va, арк. 440.
- ⁴⁵ Львівський літопис. — С. 109.
- ⁴⁶ *Там же*. — С. 108—109.
- ⁴⁷ ЦДІА УРСР. — Ф. 11, оп. 1, спр. 8. — Арк. 605, 606.
- ⁴⁸ *Історія України в документах і матеріалах*. — Т. 3. — С. 89.
- ⁴⁹ ЦДАДА. — Ф. 181, оп. 1, спр. 93/122. — Арк. 77; спр. 54/74. — Арк. 16 зв.; ДБЛ СРСР ВР. — Ф. 205, спр. 79. — Арк. 16 зв.; спр. 131. — Арк. 7; ДПБ СШ ВР. — Спр. IV. 356. — Арк. 7; спр. Q. IV. 451. — Арк. 5; ЦНБ АН УРСР ВР. — Ф. 8, спр. 107/57. — Арк. 12 зв.; спр. 147(56). — С. 61; спр. 158 м (200). — С. 43; спр. 213 (ун. 52). — Арк. 53 зв.
- ⁵⁰ Львівський літопис. — С. 106—107.
- ⁵¹ *Там же*. — С. 107.
- ⁵² *Воссоединение Украины с Россией*. — Т. 1. — С. 87.
- ⁵³ *Шевченко Т. Г.* Назв. праця. — С. 65—66.

- ⁵⁴ *Львівський літопис*. — С. 110.
- ⁵⁵ *Там же*. — С. 110, 111.
- ⁵⁶ *Жерела до історії України—Руси*. — Т. 8. — С. 345, 346.
- ⁵⁷ *Кулиш П. А.* Матеріали для історії возсоединенія Руси. — Т. 1. — С. 308—310.
- ⁵⁸ *ЦДІА УРСР*. — Ф. 11, оп. 1, спр. 8. — Арк. 828—830.
- ⁵⁹ *Возсоединеніе* України с Росією. — Т. 1. — С. 87.
- ⁶⁰ *ЦДІА УРСР*. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 142. — Арк. 281.
- ⁶¹ *Возсоединеніе* України с Росією. — Т. 1. — С. 96.
- ⁶² *Голобуцький В. А.* Указ. соч. — С. 194.
- ⁶³ *Возсоединеніе* України с Росією. — Т. 1. — С. 100.
- ⁶⁴ *Там же*. — С. 102.
- ⁶⁵ *Там же*. — С. 110.
- ⁶⁶ *Там же*. — С. 109.
- ⁶⁷ *Михайлина П. В.* Вказ. праця. — С. 109.
- ⁶⁸ *Крип'якевич І. П.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. // *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка*. — 1913. — Т. 117—118. — С. 111.
- ⁶⁹ *ЦНБ АН УРСР ВР*. — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 9.
- ⁷⁰ *Наливайко Д. С.* Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. у Західній Європі // *Середні віки на Україні*. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 56.
- ⁷¹ *АМГ*. — Т. 1. — С. 346.
- ⁷² *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 65.
- ⁷³ *Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455—1672*. — Warszawa, 1959. — S. 290.
- ⁷⁴ *Ramieñniki Radziwiłła*. — Poznań, 1839. — Т. 1. — S. 225.
- ⁷⁵ *Возсоединеніе* України с Росією. — Т. 1. — С. 151, 152.
- ⁷⁶ *Там же*. — С. 129.
- ⁷⁷ *ЦДАДА*. — Ф. 210, оп. 1, Приказний стіл, стовп. 99. — Арк. 7.
- ⁷⁸ *ДБЛ СРСР ВР*. — Ф. 152, спр. 32. — Арк. 95.
- ⁷⁹ *Возсоединеніе* України с Росією. — Т. 1. — С. 147.
- ⁸⁰ *ЦНБ АН УРСР ВР*. — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 87.
- ⁸¹ *Там же*. — Ф. 8, спр. 158 м (200). — С. 46.
- ⁸² *ДБЛ СРСР ВР*. — Ф. 205, спр. 79. — Арк. 17—17 зв.
- ⁸³ *Архив ЮЗР*. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 30.
- ⁸⁴ *Dubiński M.* Kudak twierdza kresowa i jej okolice. — Warszawa, 1879. — S. 70—76.
- ⁸⁵ *Голобуцький В. А.* Указ. соч. — С. 218.
- ⁸⁶ *Возсоединеніе* України с Росією. — Т. 1. — С. 159.
- ⁸⁷ *Українські народні думи та історичні пісні*. — К., 1955. — С. 85.
- ⁸⁸ *Гуслистый К. Г.* Крестьянско-казацкие восстания на Украине в 30-х годах XVII века. — С. 68; *Голобуцький В. А.* Указ. соч. — С. 220.
- ⁸⁹ *Местечко Борисполь в XVII веке: Акты мейского уряда 1612—1699 гг.* — Киев, 1892. — С. 12.
- ⁹⁰ *Возсоединеніе* України с Росією. — Т. 1. — С. 24.
- ⁹¹ *ЦДІА УРСР (Львів)*. — Ф. 309, оп. 1, спр. 1860. — С. 9.
- ⁹² *Radziwiłł A. S.* Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632—1656. — Warszawa — Kraków — Wrocław, 1970. — Т. 2. — S. 136—137.

⁹³ *Науменко В.* Происхождение малорусской думы о Самуиле Кошке // Киевская старина. — 1883. — Июнь. — С. 224.

⁹⁴ *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 159.

⁹⁵ *Там же.* — С. 123.

⁹⁶ *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 72 зв.

⁹⁷ *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 159.

⁹⁸ *Історія України в документах і матеріалах.* — Т. 3. —

С. 90.

⁹⁹ *Львівський літопис.* — С. 114.

¹⁰⁰ *Там же.*

¹⁰¹ *Там же.*

¹⁰² *Гуслистый К. Г.* Указ. соч. — С. 69.

¹⁰³ *Історія України в документах і матеріалах.* — Т. 3. — С. 91; *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 158—160; *Władysława IV króla polskiego listy i inne pisma urzędowe.* — Kraków, 1845. — S. 165, 173, 184.

¹⁰⁴ *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 160.

¹⁰⁵ *Історія України в документах і матеріалах.* — Т. 3. —

С. 91.

¹⁰⁶ *Львівський літопис.* — С. 114.

¹⁰⁷ *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 27 зв.

¹⁰⁸ *Львівський літопис.* — С. 115.

¹⁰⁹ *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 165.

¹¹⁰ *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 33.

¹¹¹ *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 165, 166.

Розділ III

¹ *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 94 зв.

² *Там же.* — Арк. 85.

³ *Там же.* — Арк. 97.

⁴ *Там же.* — Арк. 99.

⁵ *Там же.* — Арк. 105.

⁶ *Шутой В. Е.* Канун освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — С. 250.

⁷ *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 105.

⁸ *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 185.

⁹ *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 8, спр. 158 м (200). — С. 47.

¹⁰ *Там же.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 236.

¹¹ *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. — Т. 1. — С. 321.

¹² *Українські народні думи та історичні пісні.* — С. 86.

¹³ *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 144.

¹⁴ *Там же.* — Арк. 184.

¹⁵ *Там же.* — Арк. 188.

¹⁶ *Там же.* — Арк. 265.

¹⁷ *Там же.* — Арк. 270.

¹⁸ *Там же.* — Арк. 274.

¹⁹ *Дневник Симеона Окольского.* — С. 172.

²⁰ *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 299 зв.

²¹ *Там же.* — Арк. 265.

²² *Дневник Симеона Окольского.* — С. 176.

²³ *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 279.

²⁴ *Дневник Симеона Окольского.* — С. 173.

²⁵ *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 301.

²⁶ *Дневник Симеона Окольского.* — С. 174.

- 27 Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. — Киев, 1883. — Т. 1. — С. 77.
- 28 *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 179.
- 29 *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 327 зв.; Ковальский Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI—первой половины XVII вв. — Днепропетровск, 1982. — С. 79.
- 30 *Дневник Симеона Окольского.* — С. 176.
- 31 *Там же.* — С. 177.
- 32 *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 373.
- 33 *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 180—181.
- 34 *Там же.* — С. 182.
- 35 *Дневник Симеона Окольского.* — С. 179.
- 36 *Там же.* — С. 182.
- 37 Голобуцкий В. А. Указ. соч. — С. 227.
- 38 *Дневник Симеона Окольского.* — С. 193.
- 39 *Там же.* — С. 193, 194.
- 40 *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 186.
- 41 *Там же.*
- 42 *Дневник Симеона Окольского.* — С. 195, 199.
- 43 Боплан Г. Вказ. праця. — С. 61.
- 44 *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 185, 186.
- 45 *ЦДАДА.* — Ф. 210, оп. 1, Белгородський стіл, стовп. 82. — Арк. 33.
- 46 *Дневник Симеона Окольского.* — С. 199.
- 47 *Там же.* — С. 203.
- 48 *ДБЛ СРСР ВР.* — Ф. 205, спр. 79. — Арк. 18.
- 49 *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 182.
- 50 *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 382 зв.
- 51 *Документи Богдана Хмельницького.* — К., 1961. — С. 76.
- 52 *ДБЛ СРСР ВР.* — Ф. 205, спр. 81. — Арк. 9.
- 53 *ЦДАДА.* — Ф. 210, Белгородський стіл, стовп. 82. — Арк. 59—61; *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 388; *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 192.
- 54 *Дневник Симеона Окольского.* — С. 211.
- 55 *Там же.*
- 56 *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 389.
- 57 *Там же.*
- 58 *Дневник Симеона Окольского.* — С. 212, 213.
- 59 *Там же.* — С. 213.
- 60 *Там же.*
- 61 *Там же.* — С. 216.
- 62 Гуслистый К. Г. Указ. соч. — С. 72.
- 63 *Дневник Симеона Окольского.* — С. 213.
- 64 *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 194.
- 65 *Дневник Симеона Окольского.* — С. 244.
- 66 *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 411.
- 67 *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 257, 258.
- 68 *ЦНБ АН УРСР ВР.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 422 зв.
- 69 *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 209.
- 70 *Історія України в документах і матеріалах.* — Т. 3. — С. 98.
- 71 *Там же.*
- 72 *Воссоединение Украины с Россией.* — Т. 1. — С. 202.
- 73 Величко Самоил. Указ. соч. — Т. 4. — С. 135; Разин А. Гетман Степан Острияница. — Спб., 1887. — С. 5.

- 74 Голобуцкий В. А. Указ. соч. — С. 214.
 75 Дневник Симеона Окольского. — С. 218.
 76 Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 214.
 77 Величко Самоил. Указ. соч. — Т. 4. — С. 139.
 78 Там же. — С. 142.
 79 Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 216.
 80 ЦНБ АН УРСР ВР. — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 443 зв. —
 444 зв.
 81 Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 214.
 82 Там же. — С. 220.
 83 ЦДІА УРСР. — Ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 10. — Арк. 74.
 84 Величко Самоил. Указ. соч. — Т. 4. — С. 205.
 85 Дневник Симеона Окольского. — С. 225.
 86 Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 221.
 87 ЦДІА УРСР. — Ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 10. — Арк.
 50 зв., 51,
 88 Там же.
 89 Дневник Симеона Окольского. — С. 230.
 90 Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 221.
 91 ЦНБ АН УРСР ВР. — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 465, 466.
 92 Дневник Симеона Окольского. — С. 237.
 93 Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 224.
 94 ЦДІА УРСР. — Ф. 1230, оп. 1, спр. 217. — Арк. 2.
 95 Дневник Симеона Окольского. — С. 238.
 96 Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 225.
 97 Дневник Симеона Окольского. — С. 241.
 98 Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 245.
 99 Там же.
 100 Дневник Симеона Окольского. — С. 241.
 101 ЦДІА УРСР. — Ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 10. — Арк.
 143 зв.
 102 Новицкий И. П. Указатель к изданиям временной комиссии для разбора древних актов. — Киев, 1882. — Т. 2. — С. 766.
 103 Дневник Симеона Окольского. — С. 243.
 104 Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 238.
 105 Дневник Симеона Окольского. — С. 246, 247.
 106 Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 245.
 107 Дневник Симеона Окольского. — С. 256.
 108 Там же. — С. 261.
 109 Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 244—245.
 110 Дневник Симеона Окольского. — С. 248.
 111 Kronika Pawła Piaseckiego. — S. 423.
 112 Дневник Симеона Окольского. — С. 264—267.
 113 Там же. — С. 270, 271.
 114 Там же. — С. 273.
 115 БАН СРСР ВР. — Спр. 17. 16. 29. — Арк. 6 зв.; ДПБ СЩ ВР. — Спр. F. IV. 56. — Арк. 16; ЦНБ АН УРСР ВР. — Ф. 8, спр. 158 м (200). — С. 50.
 116 ЦДАДА. — Ф. 181, оп. 1, спр. 54, 74. — Арк. 17.
 117 Дневник Симеона Окольского. — С. 268—269.
 118 Там же. — С. 279.
 119 Величко Самоил. — Указ. соч. — Т. 4. — С. 292.

Розділ IV

- ¹ ЦДАДА. — Ф. 181, оп. 1, спр. 54/74. — Арк. 17.
- ² Tomkiewicz W. Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638. — S. 151; Ottman R. Adam z Brusilowa Kisiel, wojewoda Kijowski // Przegląd powszechny. — Warszawa, 1886. — S. 6.
- ³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 75.
- ⁴ Ленін В. І. Партизанська війна // Повне зібр. творів. — Т. 14. — С. 2.
- ⁵ ЦДІА УРСР. — Ф. 28, оп. 1, спр. 76. — Арк. 303.
- ⁶ Воссоєдинение України с Россией. — Т. 1. — С. 339, 340.
- ⁷ Там же. — С. 384.
- ⁸ ЦДІА УРСР (Львів). — Ф. 9, т. 395. — Арк. 1303.
- ⁹ ЦДІА УРСР. — Ф. 28, оп. 1, спр. 76. — Арк. 406.
- ¹⁰ ЦДІА УРСР (Львів). — Ф. 9, т. 395. — Арк. 594, 595.
- ¹¹ Воссоєдинение України с Россией. — Т. 1. — С. 347.
- ¹² Україна перед визвольною війною. — С. 27.
- ¹³ Воссоєдинение України с Россией. — Т. 1. — С. 310, 383, 435, 446.
- ¹⁴ Там же. — С. 383.
- ¹⁵ Україна перед визвольною війною. — С. 23.
- ¹⁶ ЦДІА УРСР (Львів). — Ф. 765, оп. 1, спр. 17. — Арк. 1.
- ¹⁷ Україна перед визвольною війною. — С. 63—65.
- ¹⁸ Там же. — С. 5, 6, 22 та ін.
- ¹⁹ ЦДІА УРСР (Львів). — Ф. 15, т. 157. — Арк. 439—440.
- ²⁰ ЛНБ АН УРСР ВР. — Ф. Оссолінських, спр. III 4097. — Арк. 100, 101; спр. III 4120. — Арк. 100—103; спр. III 4108. — Арк. 145.
- ²¹ Україна перед визвольною війною. — С. 50.
- ²² Там же. — С. 90.
- ²³ ЛНБ АН УРСР ВР. — Ф. Сапег, спр. 2015. — Арк. 1, 2.
- ²⁴ Україна перед визвольною війною. — С. 38.
- ²⁵ Там же. — С. 108.
- ²⁶ ЦДІА УРСР. — Ф. 11, оп. 1, спр. 9. — Арк. 60, 151, 212 та ін.
- ²⁷ Там же. — Арк. 4, 315, 317 та ін.
- ²⁸ Крип'якевич І. П. Вказ. праця. — С. 31.
- ²⁹ Горн М. В. Классовая борьба крестьян западноукраинских земель в 1638—1648 годах // Вопр. истории. — 1954. — № 2. — С. 64.
- ³⁰ Крип'якевич І. П. — Вказ. праця. — С. 31.
- ³¹ Україна перед визвольною війною. — С. 101.
- ³² ЦДІА УРСР. — Ф. 11, оп. 1, спр. 11. — Арк. 717.
- ³³ Україна перед визвольною війною. — С. 204.
- ³⁴ Воссоєдинение України с Россией. — Т. 1. — С. 290.
- ³⁵ ЦДІА УРСР. — Ф. 28, оп. 1, спр. 75. — Арк. 96—98.
- ³⁶ Там же. — Спр. 77. — Арк. 732.
- ³⁷ ЦДІА УРСР (Львів). — Ф. 9, т. 395. — Арк. 511, 512.
- ³⁸ ЦДІА УРСР. — Ф. 28, оп. 1, спр. 75. — Арк. 420, 421; зв.; спр. 77. — Арк. 603.
- ³⁹ Україна перед визвольною війною. — С. 138.
- ⁴⁰ Воссоєдинение України с Россией. — Т. 1. — С. 287.
- ⁴¹ ЦДІА УРСР. — Ф. 28, оп. 1, спр. 75. — Арк. 24 зв.
- ⁴² Україна перед визвольною війною. — С. 48.
- ⁴³ ЦДІА УРСР. — Ф. 28, оп. 1, спр. 77. — Арк. 661.
- ⁴⁴ Там же. — Арк. 479.
- ⁴⁵ Там же. — Арк. 78 зв.

- 46 *Воссоединение Украины с Россией*. — Т. 1. — С. 352.
- 47 *Україна перед визвольною війною*. — С. 103.
- 48 *Архив ЮЗР*. — Ч. 6. — Т. 1. — С. 544.
- 49 *Україна перед визвольною війною*. — С. 154, 155.
- 50 *Воссоединение Украины с Россией*. — Т. 1. — С. 359.
- 51 *Україна перед визвольною війною*. — С. 144.
- 52 *Архив ЮЗР*. — Ч. 6. — Т. 1. — С. 522; *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654)// Нариси з історії України. — К., 1940. — Вип. 4. — С. 29.
- 53 *Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст.* — С. 272—277.
- 54 *ЦДА УРСР (Львів)*. — Ф. 15, т. 157. — Арк. 171—172.
- 55 *Воссоединение Украины с Россией*. — Т. 1. — С. 444, 445.
- 56 *Там же*. — С. 365.
- 57 *Архив ЮЗР*. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 390—394.
- 58 *Україна перед визвольною війною*. — С. 117, 118.
- 59 *Грабовецький В. В.* Антифеодальна боротьба карпатсько-го опришківства XVI—XIX ст. — Львів, 1966. — С. 40, 41.
- 60 *Горн М. В.* Указ. соч. — С. 69.
- 61 *AGZ*. — Т. 20. — С. 503, 504.
- 62 *ЦНБ АН УРСР ВР*. — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 85.
- 63 *Маркс К.* Капітал: Критика політичної економії, том перший // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — Т. 23. — С. 678.
- 64 *ЦДАДА*. — Ф. 210, Владимирський стіл, стовп. 41. — Арк. 15, 16.
- 65 *Багaley Д. И.* Указ. соч. — С. 156.
- 66 *Там же*. — С. 155.
- 67 *Історія України в документах і матеріалах*. — Т. 3. — С. 78.
- 68 *АМГ*. — Т. 1. — С. 186.
- 69 *Воссоединение Украины с Россией*. — Т. 1. — С. 55.
- 70 *ЦДАДА*. — Ф. 210, Помістний стіл, стовп. 25. — Арк. 35—44.
- 71 *Воссоединение Украины с Россией*. — Т. 1. — С. 130, 494, 495.
- 72 *ЦДАДА*. — Ф. 210, Московський стіл, стовп. 79. — Арк. 375, 376; Белгородський стіл, стовп. 82. — Арк. 271.
- 73 *Багaley Д. И.* Указ. соч. — С. 160.
- 74 *Маркевич Н. А.* Указ. соч. — Т. 3. — С. 48.
- 75 *Воссоединение Украины с Россией*. — Т. 1. — С. 190.
- 76 *Там же*. — С. 196.
- 77 *Там же*. — С. 197.
- 78 *Там же*. — С. 263.
- 79 *ЦДАДА*. — Ф. 210, Белгородський стіл, стовп. 140. — Арк. 399.
- 80 *Воссоединение Украины с Россией*. — Т. 1. — С. 187.
- 81 *Там же*. — С. 188.
- 82 *Там же*. — С. 199—201, 205, 206 та ін.
- 83 *ЦДАДА*. — Ф. 210, Севський стіл, стовп. 131. — Арк. 28—29.
- 84 *Воссоединение Украины с Россией*. — Т. 1. — С. 280.
- 85 *Там же*.
- 86 *Там же*. — С. 227.
- 87 *Там же*. — С. 225.
- 88 *Апанович Е. М.* Переселение украинцев в Россию нака-

нуне освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.//
Воссоединение Украины с Россией. 1654—1954. — С. 82.

⁸⁹ *Воссоединение* Украины с Россией. — Т. 1. — С. 250.

⁹⁰ *ЦДАДА*. — Ф. 210, Помістний стіл, стовп. 21. — Арк. 255.

⁹¹ *Воссоединение* Украины с Россией. — Т. 1. — С. 294.

⁹² *ЦДАДА*. — Ф. 79. Зносини Росії з Польщею, кн. 63. —
Арк. 187.

⁹³ *Воссоединение* Украины с Россией. — Т. 1. — С. 311;
РИБ. — Т. 24. — С. 44, 45.

⁹⁴ *Воссоединение* Украины с Россией. — Т. 1. — С. 204;
РИБ. — Т. 18. — С. 701.

⁹⁵ *ЦДАДА*. — Ф. 210, Помістний стіл, стовп. 21. — Арк. 7.

⁹⁶ *Воссоединение* Украины с Россией. — Т. 1. — С. 424.

⁹⁷ *ЦДАДА*. — Ф. 210, Севський стіл, стовп. 112. — Арк.
68—72, 86—88, 500, 535; Приказний стіл, стовп. 129. — Арк. 18.

⁹⁸ *Акты*, относящиеся к истории Южной и Западной Рос-
сии. — Спб., 1861. — Т. 3. — С. 113.

⁹⁹ *Апанович Е. М.* Указ. соч. — С. 82, 85; *Слюсарский А. Г.*
Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—
XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 40, 42.

¹⁰⁰ *Воссоединение* Украины с Россией. — Т. 1. — С. 189,
190, 207, 209, 223—225.

¹⁰¹ *Там же*. — С. 188, 189.

¹⁰² *Там же*. — С. 197—199.

¹⁰³ *Апанович Е. М.* Указ. соч. — С. 85.

¹⁰⁴ *РИБ*. — Т. 24. — С. 794.

¹⁰⁵ *Там же*. — С. 1016, 1017, 1025, 1038—1040 та ін.

¹⁰⁶ *ЦДАДА* — Ф. 210, Белгородський стіл, стовп. 140. —
Арк. 484.

¹⁰⁷ *Слюсарський А. Г.* Указ. соч. — С. 59.

¹⁰⁸ *Воссоединение* Украины с Россией. — Т. 1. — С. 198.

¹⁰⁹ *Там же*. — С. 222.

¹¹⁰ *ЦДАДА*. — Ф. 124, оп. 1, спр. 4. — Арк. 2.

¹¹¹ *Воссоединение* Украины с Россией. — Т. 1. — С. 228.

¹¹² *ЦДАДА*. — Ф. 210, Белгородський стіл, стовп. 98. —
Арк. 57, 58.

¹¹³ *Материалы* для истории колонизации и быта степной
окраины Московского государства в XVI—XVIII столетии. —
Харьков, 1886. — С. 16; *Воссоединение* Украины с Россией. —
Т. 1. — С. 263.

¹¹⁴ *Апанович Е. М.* Указ. соч. — С. 96.

¹¹⁶ *Воссоединение* Украины с Россией. — Т. 1. — С. 254, 255,
297.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аксаки 15
Антонов Л. 94
Антонович В. Б. 4
Антонович З. 86
- Багалій Д. І. 5
Балабани 8
Балики 15
Балилівець І. 40
Баль С. 87
Бантиш-Каменський Д. М. 4
Баранович О. І. 11
Бардаченко Н. 75
Бачинський І. 26
Бибельські 8
Биховець С. 57, 58
Білецький Я. 26
Білоцерківець В. 60
Білоцерківець Д. 30
Боговцов В. 76
Бойко І. Д. 11
Болбас М. 26
Болотников І. 20
Боплан Г. 15, 64
Борецький А. 29, 37, 41, 42
Борецький І. 9, 27, 29, 34, 37
Борецький С. 37
Борзяк 30
Бородка 30
Боярин І. 79
Братирожон І. 89
Братирожон М. 89
Бунаков П. 29, 34
Бурчевський С. 26
Бут А. 38
Бут Д. 76
Бут Л. 26, 30
Бут П. (Павлюк) 3, 51—68, 72, 80, 102
Бутурлін І. 101
Бутурлін М. 31
- Васильєв К. 54
Велгорський О. 88
Величко С. 80
Вельямінов М. 97
Вишневецький К. 24
Вишневецький О. 77
Вишневецький Я. 8, 63, 74, 76, 78, 79, 97
Вишневецькі 8
Владислав IV 43, 45, 52, 53, 55, 57, 61, 66, 71, 76, 83, 89, 91, 98
Власьєв М. 24
Вовк К. 30
Воєйков П. 24
Войтович Л. 90
Волевач Т. 17
Волинський С. 50
Волконський Л. 48
Волчкович О. 86
Буйчик З. 6
- Гавронський Г. 76
Ганжа 59
Ганібал 37
Гектант Ф. 82
Гембіцький П. 54
Гиря І. 24, 30
Гірка Г. 83
Гладкий Г. 34, 36, 41, 42
Голобуцький В. О. 6, 28, 40
Голуб О. 24
Гордєєв І. 76
Горілий Г. 69
Горлицький М. 86
Горюшкевич І. 26
Грева Ж. 42
Григорій 29
Гродковські 91
Грсчонок О. 94
Грушевський М. С. 4

- Грушецький Т. 89
 Гуня Д. 3, 57, 65, 67, 69, 72,
 73, 77—80, 96, 97, 102
 Гурський С. 89
 Гуслистий К. Г. 5, 49
 Густав-Адольф 41, 42
- Данилович С. 34
 Данилович Я. 20, 24
 Даско 89
 Дворковичі 8
 Діденко А. 30
 Длузький М. 90
 Догоринський С. 57
 Должкевич М. 89
 Доманський М. 71
 Дрошеґо М. 24, 26
 Дубина 23
 Дукренко 67, 68
- Енгелс Ф. 7, 13, 14, 16
- Еленський К. 88
 Еловицький Ф. 88
- Жадзик (Жадик) Я. 50
 Живкович П. 90
 Жилинський Я. 68, 71
 Житлицький С. 86
 Жмайло М. 24, 25, 27, 102
 Жолкевський Л. 18, 49, 53—55,
 58
 Жолкевський С. 22, 23, 47
 Жолтовський Я. 87
 Жукович П. М. 4
- Замойський О. 86
 Замойський Т. 24, 51
 Замойський Я. 85
 Заславський Ю. 8, 24
 Збараський Ю. 23
 Злий І. 69
 Зосименко С. 60
- Іванків В. 95
 Іванов М. 99
 Іванов Т. 97
 Іванович Л. 28, 30, 58
 Іванський К. 20
 Ігнатов Ф. 24
 Ізвізцов Н. 96
 Ізкоростенський 21
 Інает-Гірей 55, 61
- Йосип 29
- Казановський Д. 62
 Казановський М. 24
- Каїрський 57
 Каленик Л. 30
 Калиновський А. 24
 Калиновський О. 20
 Калиновські 8
 Калуський А. 90
 Каманін І. М. 4
 Кантемір 54
 Караїмович І. 59, 67, 71, 77
 Карказан 90
 Кизим Б. 30, 61, 67, 68
 Кизименко 61, 67, 68
 Киселі 8
 Кисіль А. 31, 44, 45, 49, 50, 52,
 53, 55, 56, 58, 61, 63, 66, 67,
 70, 85, 90, 91, 98
 Кінан-паша Сілістрійський 48
 Климко М. 90
 Климов С. 40
 Клишевський О. 89
 Книш 21
 Княжинський П. 37
 Козика С. 83
 Козловський 91
 Козловський І. 85
 Коломиєць В. 69
 Коморовський П. 60, 80
 Кондирев Ж. 98
 Кондратьєв Д. 64
 Конєцпольський О. 98
 Конєцпольський С. 18, 24—26,
 31—33, 35—43, 46, 48, 49, 53,
 54, 57—60, 62, 66, 67, 70, 71,
 74, 82, 87, 93
 Конєцпольські 8
 Кононович С. 57—59, 62
 Конопчинський В. 4
 Кордак Я. 88
 Корецький К. 33
 Короб І. 90
 Коростель І. 61, 63, 68
 Косинський К. 19
 Костомаров М. І. 4
 Костюкович П. 89
 Коховський В. 30
 Коцельський П. 13
 Кропещь 68
 Кудиновський А. 26
 Кудря Г. 76
 Кудря К. 56, 72
 Кузнець А. 94
 Кузьмичі 8
 Кукла 67
 Кулага І. 41, 42
 Кулешенко Г. 58
 Куліш П. А. 4

- Курило 57
 Кучкович Д. 57
 Куш 68
- Лавров В. 74
 Ладмірал П. 42
 Лапков Н. 83
 Лапков Ф. 83
 Ларич І. 26
 Ларін К. 24
 Лафа І. 94
 Лаш С. 35, 37, 40, 63, 66, 69,
 71, 72, 75, 78
 Лебединський І. 97
 Ленін В. І. 3, 8, 83
 Леонтъев З. 95
 Летвич П. 24
 Лещинський А. 87
 Лепляев Л. 46, 48
 Лика М. 33
 Литвинов-Мосальський А. 39
 Лихий Г. 57, 67
 Лійка М. 97
 Ловчицький Ю. 62
 Лодиженський М. 96
 Лозицький Я. 88
 Лом О. 48
 Лук'янов С. 97
 Любецький Я. 87
 Любомирський С. 56, 57
 Любомирські 8
 Лютай Ф. 80
 Ляпунов В. 31
 Львов Д. 95
- Магдалянський 21
 Майнацький Ю. 85
 Макаров Д. 94
 Малигін В. 47
 Малярський С. 84
 Маріон Ж. 46
 Маркевич М. А. 4
 Маркс К. 92
 Матюшенко Б. 76
 Машицький І. 13
 Мелецький 70—72
 Микитич С. 26
 Микифоров Ю. 99
 Миколаєв М. 99
 Миколаєв Т. 97
 Миколаєв Ю. 99
 Мировицький В. 22
 Михайлина П. В. 6
 Михайло 23
 Михайло Федорович 27, 29, 39,
 44, 93
- Михайлов Л. 99
 Михайлов Я. 24
 Мишковський В. 85
 Могила П. 52, 59, 68, 99
 Могилянка Г. 83
 Муравський 91
 Мурад IV 43
 Мурко 61, 63, 68, 74, 78
- Нагов Б. 29, 34
 Наливайко 39
 Наливайко С. 19
 Незнанський М. 72
 Немирич І. 5
 Неточаєв В. І. 6
 Новиков В. 40
 Новоселицький 11
 Новосельський В. 88
 Носок 61, 68
- Обухович Ф. 49, 50
 Одинець П. 26
 Одрживольський Я. 25, 85
 Ожеженко А. 69
 Окольський Ш. 57, 59, 60, 62,
 64, 65, 69, 74—77
 Оляб'єв Г. 92
 Андреев С. 99
 Ондросов Я. 94
 Онушкевич Ф. 59, 62
 Опухтін С. 47
 Орендаренко Т. 39, 41
 Острозький Я. 21
 Острозькі 8
 Острянин Я. 3, 43, 47, 55, 61,
 68, 69, 71—76, 80, 94—96, 102
- Павло 9
 Павло V 48
 Павлов А. 94
 Павловський А. 32
 Пафнутій 99
 Пашина Б. 26
 Переяславець М. 76
 Петро 9
 Петровський М. Н. 5
 Печенев Я. 50
 Пешкудний 39
 Пешта Р. 79
 Пивоваренко М. 30
 Пилип 27
 Пиріг 61, 68
 Пирський М. 24
 Півторакожуха К. 79
 Пікачевський І. 26
 Плещеев М. 71, 72, 77, 78, 98

- Повровський О. 21
 Подгороденський 83
 Подгородецький Л. 6
 Пожарський П. 94, 95
 Попов О. 76
 Попович Р. 57
 Потоцький М. 37, 56, 60, 62, 63, 65—68, 70, 71, 74, 76—80, 93
 Потоцький П. 90
 Потоцький С. 24, 62, 66, 68, 73—78
 Потоцькі 8
 Пофомов Г. 99
 Прало Ф. 30
 Путивлець 75
 Пшеджимирський 63
 Пшияловський 46
 Пясецький П. 18, 79
- Равіта-Гавронський Ф. 4
 Радзівілл Х. 28, 47
 Радзівілли 12
 Раецький Х. 96, 99
 Раноховський А. 31
 Рігельман О. І. 4
 Ріпка 75
 Родковський В. 50, 51
 Розновський П. 89
 Розсоха М. 76
 Рокицький 39
 Ромодановський В. 92
 Росинський 21
 Рубінштейн М. Л. 5
 Рубцов О. 41
 Рубчинський Г. 40
 Руссель Я. 42
 Ручка Я. 21
 Рябуха М. 76
- Сава 74, 75, 78
 Сава Ч. 36
 Сагайдачний П. 11
 Садовський А. 83
 Сакун В. 79
 Сапожник М. 68
 Сахнів Н. 40
 Сахно 57
 Сачок 57
 Свяцька М. 33
 Себастянович 77
 Сеневиц К. 13
 Серчик В. 6
 Сеченята Я. 89
 Сигізмунд III 9, 22, 23, 32, 39
 Симоновський П. І. 4
- Скидан К. 57, 58, 60, 61, 63, 67—69, 71—73, 77
 Скребець 68
 Скулимовський М. 88
 Слюсарський А. Г. 99
 Смолій В. А. 6
 Смоляха 59
 Собеський Я. 23
 Сокирявий 76
 Сокол С. 60
 Соколовський К. 89
 Солінка С. 91
 Соловйов С. М. 4
 Солома 20
 Солома 74, 77, 78
 Сорока І. 30
 Стадницька О. 88
 Старинський 21
 Старопунов Б. 72
 Стахорський М. 96, 99
 Степанов І. 24
 Стефанович І. 56
 Стогнев М. 62
 Страмшевич 84
 Стрешнев С. 36, 40
 Стрибель Б. 21
 Стрибель Я. 87
 Сулима І. 3, 28, 47—51, 58, 102
 Сулима М. 47
 Суський М. 86
- Тарасов Б. 97
 Татарин М. 97
 Тиміш 89
 Тимофеев С. 64
 Тиша-Биковська М. 86
 Тиша-Биковський В. 22
 Тиша-Биковський Ф. 22
 Тишкевич Г. 10
 Тишкевич Я. 9, 12, 24
 Тишкевичі 15
 Толстой А. 72
 Томиленко В. 56, 57, 67
 Томкевич В. 4
 Топежин 21
 Трофимов В. 94
 Тургенев А. 44
 Тушевська М. 85
- Уваров Г. 39
 Угрюмов В. 48
 Ульянов І. 94
 Урбан VIII 9
 Устрицькі 84
 Уханський С. 86

- Федорович Т. (Трясило) 3, 5,
28, 30—35, 37—42, 44, 48, 49,
51, 102
Фемістокл 74
Филимонов Б. 94
Флоненко 57, 67, 78, 79
Фірлей А. 33
Флоря Б. М. 6
Фомін Л. 97
- Харленський І. 11
Харурсь С. 90
Хведів В. 90
Хвеско 89
Хижнеченко Л. 94
Хлібовський Я. 88
Хмелевський 90
Хмельницький С. 26, 28
Хмельницький Б. 30, 66, 67, 80,
82, 91
Ходецькі 8
Ходики 15
Ходкевич Б. 24
Хороший С. 40
Хортень Т. 89
- Цетнери 8
Цехриня 57
Циковський 86
Цінцінат 74
- Чарновський Т. 4
Черкаський І. 96
Чернишевський М. Г. 5
- Черняк 57
Чечель-Новосельський А. 86
Чечуга 57, 71
Чоловський О. 4
Чорний 56
Чорний Г. 30—32
Чорторійський М. 88
Чорторійські 8
- Шафран О. 92
Швед І. 83
Шевченко Т. Г. 5, 37
Шило 47
Шишкін М. 98
Шостак 20
Шульжин 21
Шутой В. Є. 5, 53
- Щербатов О. 93
Щербина Ф. 64
Щетинін П. 96, 97
- Юр'єв Ф. 76
Юркевич В. 5
- Яблоновські 8
Яблонський М. 21
Яворовський Я. 91
Яганов О. 42
Яковлев Д. 99
Яковлев О. 24
Якубович Ф. 80
Яцина Г. 30

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австрія 10, 11, 42
Азов, м. 48, 72, 97
Альта, р. 34
Англія 10
Арзамас, м. 92
- Бар, м. 24, 32, 35, 60, 62, 74, 76
Баришівка, м. 34, 93
Батурин, м. 98
Безрадичі, с. 36
Белзьське воєводство 8, 12, 14
Березань, м. 40
Березовець, м. 93
Белгород, м. 13, 93, 95, 96, 98,
101
Бжозов, м. 86
Биків, м. 21, 40, 44, 76, 98
Біла Церква, м. 24, 35, 62, 63,
93, 98
Білгородка, м. 33, 36
Білилівка, м. 62
Білозір'я, с. 63
Білорусія 10, 19, 23, 34
Білоцерківка, м. 73
Близький Схід 11
Бобчинець, с. 85
Богуслав, м. 61, 99
Богуславське староство 22
Бориспіль, м. 34, 36, 47
Боровиця, м. 31, 44, 59, 65—
67, 69, 79, 99
Брацлав, м. 20, 21
Брацлавське воєводство 8, 78,
85
Брацлавщина (Східне Поділля)
7, 12, 14, 22, 32, 39, 43, 80
Броди, м. 13
Брусилів, м. 23
Брянськ, м. 45, 100
Брянський уїзд 92
Бугаївка, с. 36
- Бузов, с. 33
Буки, м. 86
Буковина 28
Буськ, м. 10
- Валуйки, м. 99, 101
Варва, м. 8, 93, 98
Варшава, м. 23, 24, 42, 43, 50,
51, 54, 61, 67, 70
Васильків, м. 24, 33
Ватикан 9, 10, 48
Ведибори, с. 86
Великі Стружі, с. 91
Взметневе, с. 93
Висенки, с. 85
Вінниця, м. 10, 12, 35, 93
Віслок, с. 91
Вітоніж, с. 89
Волинське воєводство 8, 14, 83,
87—89
Волинь 7, 16, 21, 28, 32, 43, 72,
80, 87, 88, 91
Володарка, м. 93
Володимирський повіт 88
Вонзинов, с. 98
Воронеж, м. 95, 99
Ворскла, р. 89
- Гадяч, м. 13, 58, 61, 79, 90, 98,
99
Галичина 7, 87, 91
Гальмініца, с. 91
Гарин, с. 93
Гданськ, м. 11
Гиринове, с. 93
Глухів, м. 13
Говтва, м. 73, 74, 80, 98
Говтва, р. 73
Горб, с. 91
Городок, с. 14
Городоцьке староство 85

- Гоша, м. 93
 Гуменище, с. 91
 Гусятин, с. 83
 Далівка, с. 87
 Данія 10
 Дедилів, м. 92
 Денисів, с. 89
 Димер, м. 33, 35, 36
 Дніпро, р. 29, 33, 35, 36, 44—
 47, 49, 50, 53, 58, 60, 64, 67,
 71, 73, 77, 78, 80
 Дон 13, 24, 46—49, 65, 67, 68,
 72, 73, 92, 96—98
 Драбівка, с. 63
 Дунай, р. 48, 54
 Європа 51, 103
 Єлець, м. 95
 Єльцівка, с. 88
 Жеглець, с. 86
 Животов, м. 94, 98
 Житомир, м. 12, 23
 Житомирщина 14
 Жовква, м. 10
 Жовнин, м. 76, 95
 Жолобов, с. 88
 Загутич, с. 91
 Задніпрянщина 62
 Закарпаття 3, 7
 Залісець, с. 88
 Залісся, с. 88
 Замкова гора 68
 Замостя, м. 66, 67
 Запоріжжя 9, 13, 14, 22, 24—
 26, 28, 29, 31, 38, 39, 41, 43—
 46, 48—51, 53—58, 61, 62, 64,
 66, 67, 69—73, 79, 82, 87, 91,
 92, 97
 Запорізька Січ (Січ) 9, 24, 28,
 30, 45, 47, 55, 57, 69—71, 91,
 102
 Західна Європа 7
 Західне Поділля 7
 Звенигород, м. 86
 Звенигородщина 80
 Звижджень, с. 22
 Зіньків, м. 98
 Зноби, с. 93
 Золотоноша, м. 8
 Івниця, м. 35
 Ізмаїл, м. 48, 54
 Іркліїв, м. 67, 68
 Іспанія 10
 Кальниця, с. 87
 Камінь, с. 94
 Кам'янець, м. 12
 Кам'янецьке староство 43
 Канів, м. 33, 41, 63, 80
 Канівське староство 22
 Карпати (Карпатські гори) 87
 Керч, м. 48
 Київ, м. 12, 13, 15, 25, 29, 31,
 33—35, 44, 53, 61, 68, 74, 75,
 78, 80
 Київська земля 23
 Київське воеводство 8, 14, 21—
 24, 29, 33, 40, 85—89, 94, 98
 Київщина 7, 12, 14, 21—24, 34,
 36, 53, 80, 87
 Кисільгород, м. 85
 Кілія, м. 48
 Кобеляки, м. 67
 Кобижча, м. 90
 Кодак (Кодацький замок) 43,
 45—47, 49, 51, 52, 62, 82, 87
 Кодак, уроч. 45
 Кодацький поріг 45
 Кодня, м. 22
 Козаргород, м. 90
 Коломна, м. 92
 Комарицька волость 95
 Копачів, м. 36
 Корнин, м. 23
 Коростишів, м. 23, 89
 Короч, м. 95, 99
 Корсунське староство 22
 Корсунський повіт 78
 Корсунь, м. 20, 21, 31, 32, 55,
 61, 63, 70, 79, 80, 98, 99
 Котельня, м. 23
 Краківське воеводство 78
 Кременець, м. 10, 12
 Кременецький повіт 87
 Кременчуг, м. 49, 71, 73
 Кременчуцьке уроч. 46
 Криве, с. 11, 22
 Крилов, м. 25, 49, 53, 58, 66, 71
 Крим 11, 30, 55, 66
 Крим, с. 87
 Кримське ханство 11, 43
 Кристинополь, м. 86
 Кроми, м. 95
 Кросно, м. 90
 Кумейки, с. 54, 63—66, 69, 79,
 94
 Курськ, м. 94, 95, 98, 99, 101
 Курукове оз. 25, 60
 Кухарове, с. 85
 Кучурівка, с. 93

Лесчин, м. 23
Лисянка, м. 35
Лівни, м. 95, 99
Ловків, с. 21
Лохвиця, м. 8, 93, 98, 99
Лубенщина 61
Лубни, м. 8, 41, 67, 68, 73—76,
98, 99
Лука, с. 33
Лукім'я, м. 75, 76
Луцьк, м. 12, 13
Луцький повіт 14, 89
Лучинець, м. 58
Любецьке староство 47
Любовичі, с. 88
Лютеньки, м. 90
Лянцкоронське староство 78
Львів, м. 10, 12, 13

Максимівка, с. 73
Малинове, с. 22
Малі Стружі, с. 91
Малоросія 35
Маслів Став уроч. 52, 80
Медведівка, с. 69
Мерла, р. 79
Милятин, с. 89
Миниски, с. 85
Минов, с. 91
Миньківці, с. 89
Миргород, м. 67, 75, 76, 95, 98,
99
Михайлов, м. 92, 99
Молдавія 19, 87, 90
Москва, м. 20, 24, 27, 29, 31,
39, 41, 42, 44, 64, 69, 78, 92—
94, 96—100
Мосора, м. 89
Мостик, м. 84
Мостицьке староство 83
Мотовилівка, с. 87
Мошна, р. 25
Мошни, м. 61, 63—66
Музичі, с. 33
Мурафа, р. 24
Мценськ, м. 99

Негов, с. 91
Некрасове, с. 93
Нетеребки, с. 63
Нідерланди 10
Ніжин, м. 40, 68, 73, 93, 98, 99
Німеччина 14
Новгород-Сіверський, м. 10, 13
Новгород-Сіверський повіт 93,
94

Новоград-Волинський, м. 13
Новосіль, м. 94, 99
Носівка, м. 40, 90

Обухів, м. 33
Овруч, м. 13
Олешковичі, с. 93
Олешня, м. 99
Ольхівці, с. 88
Омельник, м. 73
Орел, м. 95, 101
Оскол, м. 99
Остер, м. 21, 41, 44
Остерське староство 16, 61, 78

Паволоч, м. 23, 33, 62
Панів, с. 91
Переволочна, м. 93
Переяслав, м. 12, 33—39, 41, 44,
53, 58, 60, 62, 68, 76, 77
Переяслав-Заліський, м. 92
Переяславське староство 22
Переяславщина 61
Персія 29
Печиховстві, с. 89
Пива, с. 73
Пирятин, м. 8, 76
Південний Буг, р. 58
Північна Буковина 7
Плесецьке, с. 35
Плоске, с. 89
Поділля 54, 72, 87
Подільське воеводство 8, 14,
44, 87
Подніпров'я 15, 20, 22, 24, 32,
35, 36, 39, 43—45, 51—53, 55,
57, 59—61, 63, 68, 69, 72, 73,
75, 76, 87, 102
Покуття 72, 74, 91
Полоцьк, м. 34
Полтава, м. 8, 43, 61, 98
Полтавщина 34, 43, 53, 74, 79,
80, 98
Прибалтика 41, 49
Прилуки, м. 98, 100
Прилуцька волость 90
Пронськ, м. 92
Псел, р. 73
Пстронна, с. 91
Пустинники, с. 22
Путивль, м. 13, 20, 34, 45, 71,
76, 93, 95, 97—101
Путивльський уїзд 92

Радомишль, м. 23
Радошичі, с. 91

- Расава, р. 52
 Ратне, с. 22
 Рашава, м. 90
 Ржищів, м. 75
 Рильськ, м. 93, 98, 99, 101
 Рим, м. 48
 Риманів, м. 91
 Різа, м. 47
 Річ Посполита (Польща) 4—7,
 9—13, 17—19, 21, 23, 26—29,
 34, 35, 38, 39, 41—46, 48—52,
 56—59, 61, 68, 70, 76, 80, 82,
 87, 90, 95, 96, 101
 Рогоща, с. 47
 Розсоховате оз. 25
 Рокитівці, с. 91
 Рокитне, м. 63
 Романівка, с. 86
 Роменщина 79
 Ромни, м. 72, 98
 Російська держава (Росія) 3,
 5, 7, 10, 13, 14, 18, 20, 27,
 34, 37, 39—43, 46, 51, 64, 65,
 68, 69, 71, 76, 80, 81, 87, 92,
 93, 95, 96, 101, 103, 104
 Рось, р. 47, 63
 Руське воеводство 8, 12, 14, 83,
 84, 86—91

 Самара, р. 46
 Самбір, м. 10, 28
 Сахнів міст 63
 Сахоч, с. 93
 Свиди, с. 86
 Севськ, м. 13, 40, 45, 46, 48, 64,
 93, 98, 101
 Семенове, с. 87
 Сенч, м. 93
 Середземне море 48
 Середнє Подніпров'я 20
 Сиволож, м. 40
 Синець, м. 98
 Сіверський Донець, р. 93, 97
 Сліпорід, р. 75, 76
 Смоленськ, м. 34
 Снятин, м. 90
 Соколівка, с. 86
 Солонія, р. 74
 Стайки, м. 33, 75
 Старець 77, 78, 80, 96
 Старикове, с. 93
 Стеблів, м. 63
 Стокгольм, м. 42
 Страчов, с. 93
 Стрийське староство 21
 Струбовисько, с. 87

 Сула, р. 74—77
 Суходіл, с. 88
 Східна Галичина 8, 16
 Сяноцький повіт 21

 Тачачин, с. 88
 Тележинці, с. 98
 Теребовля, м. 10
 Токарі, с. 91
 Торопецький уїзд 92
 Торчиця, м. 86
 Трансільванія 11
 Трахтемирів, м. 23, 70, 72, 75,
 100
 Триліси, м. 98
 Трипілля, м. 33, 75
 Трипільське староство 33
 Троянів, м. 23
 Трубіж, р. 34
 Труханів о-в 75
 Тула, м. 92, 100
 Тульчин, м. 13, 98
 Туреччина (Османська імперія)
 11, 43, 54, 58

 Угорщина 11, 87
 Україна 3—19, 21—23, 25—29,
 32—34, 39—46, 49—57, 59, 62,
 69—73, 80—83, 92, 93, 95—
 97, 101—104
 Україна Лівобережна (Лівобе-
 режжя) 12, 14, 15, 20, 32, 33,
 40, 43, 58, 62, 64, 65, 67—69,
 72—74, 79, 80, 87, 90, 92, 97,
 101, 102
 Україна Правобережна (Пра-
 вобережжя) 28, 31, 33, 34,
 40, 54, 59, 61, 64, 68, 73—75,
 98, 101
 Україна Слобідська (Слобо-
 жанщина) 3, 5, 14, 80, 92, 99,
 101
 Усерд, м. 95, 99, 101

 Фастів, м. 22—24, 62
 Франція 10

 Хабор, с. 91
 Хмельницьке староство 78
 Хмільник, м. 21
 Ходоркове, м. 23
 Хорол, м. 8, 67, 73, 98
 Хотинець, с. 89

 Черкаси, м. 31, 41, 56, 58, 60—
 63, 65, 70, 77, 93, 98, 99

Черкаське староство 22, 89
Черкаський повіт 78
Чернігів, м. 12
Чернігівське воеводство 8, 85,
90
Чернігівщина 34, 39, 40, 47, 63,
74, 80, 93, 98, 101
Чернігово-Сіверщина 7, 14, 20
Чернухи, м. 98
Черчич, с. 83
Чигирин, м. 17, 54, 60, 61, 63,
65, 66, 69—71, 73, 99
Чигирин-Дубрава, с. 73
Чигиринський повіт 78
Чорне море 29, 41, 97
Чорний ліс 69
Чугуїв, м. 94—97, 100, 101

Чутка, р. 17
Шандбаровий перевіз 89
Шатків, с. 86
Шацьк, м. 92
Швеція 10, 29, 41, 42, 49, 51
Шелигін, с. 93
Шпилі, с. 86
Яблонов, м. 99
Яблунів, м. 75
Ягідне, с. 88
Янів, м. 88
Яремівка, с. 67
Ярослав, м. 12
Ясень, с. 84
Ятки, с. 88

ЗМІСТ

Передмова	3
РОЗДІЛ I	
УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ	7
1. Соціально-економічне і політичне становище українських земель	7
2. Розгортання масових народних рухів в першій чверті XVII ст.	19
РОЗДІЛ II	
ПІДНЕСЕННЯ АНТИФЕОДАЛЬНОЇ І ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ НА УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 30-х РОКІВ XVII СТ.	28
1. Селянсько-козацьке повстання під проводом Тараса Федоровича	28
2. Повстання запорожців і знищення Кодацької фортеці (1635 р.)	43
РОЗДІЛ III	
РОЗВИТОК НАРОДНОГО РУХУ НА УКРАЇНІ В 1637—1638 рр.	52
1. Перший період селянсько-козацького повстання під керівництвом Павла Бута (Павлюка)	52
2. Дії повстанських сил під час другого періоду повстання на чолі з Яковом Острянином та Дмитром Гунею	69
РОЗДІЛ IV	
КЛАСОВА БОРОТЬБА НА УКРАЇНІ В 1639—1647 рр.	82
1. Антифеодальні виступи селян, козаків і міського населення	82
2. Переселення українців на територію Російської держави як одна з форм протесту проти соціального і національного гніту	92
Висновки	102
Примітки	104
Іменний покажчик	117
Географічний покажчик	122

Щербак В. О.

Щ61 Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. — К. : Наук. думка, 1989. — 128 с.

ISBN 5-12-000672-8 (в обкл.): 1 крб. 40 к., 1700 прим.

Щербак В. А. Антифеодальные движения на Украине накануне освободительной войны 1648—1654 гг.

В монографії досліджується соціально-економічний та політичний розвиток України напередодні визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

Для всіх, хто цікавиться історією України.

Щ 0503020200-138
м221(04)-89 47-89

ББК 63.3(2Ук)44

Научное издание

Академия наук Украинской ССР
Институт истории

ЩЕРБАК Виталий Алексеевич

АНТИФЕОДАЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ
НА УКРАИНЕ
НАКАНУНЕ
ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ ВОЙНЫ
1648—1654 гг.

Ответственный редактор В. А. Смолий

Киев, издательство «Наукова думка»

На украинском языке

Оформлення художника В. А. Жданова. Художній редактор С. П. Квітка. Технічний редактор В. А. Краснова. Коректори Н. О. Луцька, Л. П. Рябцева.

ИБ № 9932

Здано до набору 26.08.88. Підп. до друку 01.02.89. БФ 01017, Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 6,72. Ум. фарбо-відб. 7,04. Обл.-вид. арк. 7,32. Тираж 1700 пр. Зам. 3952. Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво «Наукова думка», 252601 Київ 4, вул. Рєпіна, 3.

Львівська обласна книжкова друкарня. 290000 Львів, вул. Стефаника, 11.

Г крб. 40 к.

НАУКОВА ДУМКА